

ВОЛОДИМИР БАНДУРАК

ЛЕСЬ МАРТОВИЧ
ЗБЛИЗЬКА

ПОВІСЬТЬ

Видавництво «Карпати»
Ужгород 1971

З широкого біографічного твору про майстра української сатири автор пропонує читачам поки що першу книжку. Це розповідь про дитячий світ майбутнього письменника, коли вже починала проявлятися його до-тепність і гуманність.

Видання присвячене 100-річчю
Леся Мартовича.

7—3—3
25—71М

Закарпатська обласна друкарня.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1.

Леся прокинувся спозаранку, аж сам здивувався. Такого з ним ще зроду не траплялося! Кожного разу доводилось мамі або сестрам термосити сплюха, щоб збудити до теплої миски. Хлопець хвицав ногами, бурмотів крізь сон, аби відчепились. А нині, бач, сам схопився з лежанки, ніби хтось раптом гострим шилом штрикнув.

У хаті всі вже повставали. Мама, як звичайно, поралась біля печі, переставляючи горшки. Вікторія й Людмила сиділи коло вікна і заплітали свої мишачі хвостики, за які Леся часом любив потягати. Лиш тата й старшої сестри Марії в хаті не було.

Хлопець протер заспані очі, здивовано оглянувся по хаті, бо ніяк не міг утямити, що його так зрання підняло з постелі. Він навіть сіпнув себе за чуприну, щоб краще думалось. І це, мабуть, допомогло, бо хлопчина радісно всміхнувся: «Ну, який же я забудько! Таж нині — в школу!» Його очі самі побігли в куток, де на цвяшку висіла цяткована тайстра,¹ що мама пошила. І Леся притьмом зсунувся з лежанки.

Гінка, мов молода тополька, Марія, що якраз внесла до хати коновку з водою, аж руками сплеснула:

— Ой людоньки, дивіться, наш сонько вже пролупив очі!..

¹ Тайстра — торбинка, сумка.

Це «ой людоньки!» був улюблений вислів сестри, і вона його ліпила в бесіді, де треба й не треба. Лесь показав їй язика і зробив довгого носа.

— Нене, адить¹, він знову мені кривиться!..

— Діти, не робіть шарварку зранку! — grimнула горшками коло печі мати, але по її очах Лесь зразу впізнав, що не сердиться.

— Ненько, то ми вже скоро підемо? — підбіг босоніж до матері хлопчина.

— Пхе! — чмихнула Марія. — Таким замурзаним та в школу! Ой людоньки!..

Лесь скривився, немов йому зуб вирвали.

— Не до тебе п'ють, то не кажи: «Дай, боже, здоров'я!» — огризнувся він і знову пристав реп'яхом до матері: — Скоро, нене?..

— Обпораюсь, нагодую вас та й підемо. Але спершу помитися треба.

— Та я ж учора мився! Так шурував піском шию, аж шкіра облізла...

— Щодня митися треба. Он кіт який ледачий, а по кілька разів на день чепуриться.

«Еге, — міркує Лесь, — добре тому ледацюзі причепурюватися, коли йому нічого робити. А в мене від тих клопотів, як каже дедик², аж голова пухне!..»

— Зараз промию очі. Це мені — раз плюнути!

— Е, ні, почекай-но, — сказала мати. — Ми тобі не таку купіль нині нарихтували³.

¹ Адить — а дивить.

² Дедьо, дедик — батько, тато.

³ Нарихтувати — приготувати.

Маріє, а внеси-но з сіней цебер. Я воду загріла...

Невдовзі Лесь стояв посеред кімнати чистенький і розпарений. Мати вийняла зі скрині біленькі штанці і вишиту сорочку. Марія причесала Лесеві чуба, що завжди стирчав, як гребінь у півня, злегка ляснула по плечах і підштовхнула до дзеркала, що було вмазане в стіні коло вікна.

Лесь зиркнув у дзеркало і не впізнав себе. На нього витріщився звідти якийсь чужий хлопчисько з гладенько прилизаною, ще мокрою чуприною, з круглим, повновидим, як місяць уповні, лицем і малим, трохи кирпатим, облупленим носом. Великі, ніби припухлі, його губи злегка дрижали, наче ось-ось розтуляться і чужак зареочеться йому в обличчя. Лесь зробив гримасу, і хлопчисько зразу відповів йому тим же. Тоді Лесь замахнувся на нахабу кулаком, але той і оком не зморгнув: так сунув Лесеві кулачиськом межі очі, аж Лесь відсахнувся.

За такою забавою хлопець і не помітив, як зайшов знадвору батько й весело розсміявся:

— А чого ж це наш парубок вертиться перед люстерком, гейби відданиця?..

Лесь зніяковів. Аби якось зам'яти збентеження, квапливо підбіг до батька:

— Дедику, а ви теж підете зі мною до школи?

— Ні, Лесику, з мамою підеш. Прибігав тільки що посильний, аби мені до гміни¹ манд-

¹ Гміна — громадська управа.

жати... Давай-но, Олено, щось раз-два за драбину перекинути!¹

— А що там, Семене, в тій гміні таке нагальне, що без тебе ніяк не обійдуться?

— Та бачиш, кажуть, Петро Галух з Іваном Сороханом знову погиркалися. За межу колотнечу зчинили. То треба їх якось зацятити, аби до суду не дійшло. Бо сама знаєш, як там, у тому суді: лише чекають, аби дурних хлопів, гей тих корів, процесами видіоти та останню латку землі з них злупити...

Поснідавши, батько насунув на голову крисаню², накинув на плечі лейбик³ і вже з-за порога гукнув Лесеви:

— Дивися, слухай у школі вчительки та й не пустуй, опришку, аби мені не паленіти за тебе. Чуєш?..

— Добре, дедику, — невпевнено пообіцяв хлопець.

Лесь зняв з кілка тайстру і ще раз перевірів своє господарство, чи нічого не забув. Начебто все на місці. Ось новенький буквар, ось і чорна гладенька табличка⁴ з дерев'яними рамцями. До таблички є тоненький прутик — рисік⁵ та ще й м'якенька ганчірочка прив'язана ниткою до неї, щоб витирати написане...

Мама пов'язала нову квітчасту хустку, наділа святковий киптар⁶ і чекає на нього.

¹ За драбину перекинути — поїсти.

² Крисаня — капелюх.

³ Лейбик — короткий каптан без рукавів.

⁴ Табличка — грифельна дощечка для писання.

⁵ Рисік — грифель.

⁶ Киптар — короткий козушок без рукавів.

Хлопець хапає крисаню і вистрибом — до дверей.

2.

За сінешнім порогом мама взяла Леся за руку. Але так було тільки до воріт. На вулиці хлопчина мотнув білявою головою і рвонув уперед, аж закурилось за ним.

— Лесю, Лесю, та почекай-но, бо я не годна бігти за тобою!

— Йой, мамо, швидше йдіть, бо ще запізнимось, до лиха. Он сонце вже на П'аньковій груші грушки вицілює, — підганяв Лесь неньку.

— Не журися, встигнемо, — заспокоювала мати. — Тож не біжи, як дяк на поминки, і не вертися, як посолений, а йди-но стежечкою рівненько, бо ти вже школяр!

Лесь скошує очима на тайстру, яка телпається в нього через плече, і раптом перелякано зазирає в неї. Очі стають великі, як яблука:

— Ой мамо, я забув!..

— Що, Лесику?

— Рисік! — здалося хлопчині.

— Не біда. Він тобі нині не потрібний.

— Як? Ниньки нічого не будемо писати?..

— Ні, Лесику, пару днів не будете писати.

— А чому, чому?

— Спочатку треба, аби діти звикали до школи. Певне, деякі будуть боятися. Бо в школі, — то не дома.

— Я не буду боятися!

— Ну, це ще побачимо, — усміхнулася мати. — Як учителька добре випарить тебе прутком по пальцях за пустощі, тоді інакшої заспіваєш!

— Ой ненько, адить-но! Вуйна¹ Гуцулячка свою Настуньку теж веде до школи.

Справді, з-поміж густих верб вийшла на вулицю, ніби впливла, тітка Докія. Поруч дріботіла маленька, мов клубочок, дівчинка з книжкою під пахвою. З-під крапчастої хустинки кумедно визирали, у палець завдовжки, дві тоненькі кісочки.

— Настунько, агов! — загукав Лесь. — Доганяй мене. Щось покажу...

— Не хочу, — віддула губки дівчинка і сховалася за маму.

— Овва!.. — махнув рукою хлопець.

Ішли стежкою.

— Морока мені з цим хлопчиськом, — нарікала перед сусідкою Семениха. — Вже з місяць не дає мені спокою: коли та коли вже до тої школи? Якби так учився, як до неї тепер охоту має...

— Не гнівить бога, кумо Семенихо, — мовила Гуцулячка. — Файного², нівроку, одинака маєте, нема чого казати. А що вже гречний, аж дивно. Де б мене не здивав, то завжди привітається.

Семениху наче хто медом по губах помастив. Що не кажіть, але якій матері не приємно, коли її дитину чужі люди не гудять? Проте збоку здавалося, ніби вона й не чула, що каже Докія, бо зразу напустилася на Лесь:

¹ Вуйна — тітка.

² Файний — гарний.

— Не стрибай на вулиці! Чуєш?.. Ади, яка чемна Настунька: йде собі коло мамі, аж люблю дивитися.

— Най брикає, кумцю: поки малий, то годен. Яка б я була рада, якби моя Настунька хоч трохи жвавішою стала та до людей сміливіша. Бо на похиле дерево то й кози скачуть... А оце йду та й у гадках терпну, аби її у школі діти не заголюкали до решти. Бо чей же я не буду з нею там сидіти!

— Най вас жура не гризе, Докіє. Я скажу Лесеві, аби Настуньку кривдити не давав...

3.

Біля звичайної сільської хати з ганком, розділеної широкими сіньми на дві половини, що правила вже не один рік селянам за школу, зустрів їх гармидер. Вчительки ще не було, тільки під крилатою липою стояли купкою жінки. Коло них тулилися дівчатка, що зиркали на хлоп'ячу забаву: гралися старшокласники.

— А ти, Олено, Лесья привела? — защебетала до Семенихи гожа Катерина Балкова, з якою колись дівочили разом.

— Ага, привела, любко, свою потіху. Ось... — оглянулася. — Ой господи, а куди ж запропастилося?..

— Не пропаде! І мій Митрунь теж одразу зник у гурті. Впірнув, чуєте, між дітей, гей камінець під воду.

Сонце тим часом вийшло із-за шкільного причілка і разом з Лесем широко реготало із

дитячих пустощів. Раптом на хлопця налетів, мов вихор, Миколка Гандрабатий і мало не збив з ніг.

— Хлопці, гей-гей! — закричав Миколка, наче з нього паси дерли. — Глядіть, писарів курдупель до школи приперся!..

Хлопчину обступили вмить віночком. Лесь спершу сторопів. Він знав, що Миколка Скоротіжук, або по-вуличному Гандрабатий, завжди шукає зачіпки для бійки. Його кулаків боялися навіть старші хлопчачки. Лесь хотів було обминути боком причепу, але той широко розчепірів ноги, заклавши руки у кишені й збивши аж на потилицю руду, обгорілу на сонці крисаню.

— Що, вже душечка в п'яти? — прискалив око сільський забіяка.

— Чого ти до мене прилип, гей кизяк до тріски? — трохи осмілів Лесь.

— Ого, воно ще й дзявкає!

— Бо я не боюся!

— Гей, а то чому? — від подиву розкрив рота Микола.

— Бо ти не школяр!

— Як не школяр? А що ж я, по-твоему?..

— Не школяр — і решта. Василька Шведюка знаєш? Ото мені школяр! — аж проспівав хлопець. — І я таким буду!

— Фі-і-і-ть! — протяжно засвистів Миколка.

— Дивіться на цього маминого когутика, гей!.. Та Василько, дурню, вже до третьої класи¹ ходить і перший школяр на всю школу! А ти, пуцьверінку, ще й читати не вмієш!

¹ Класа — клас (польське).

— А от і не вгадав!

— Кому брешеш? — розпалився не на жарт Миколка. Він квапливо пошарив рукою у пазусі, витяг звідти засмальцьовану, пошарпану книжку і тицьнув у неї пальцем: — Ану-ну, грамотію, вгадай, що це за кочерга така?..

— Га-га-га! — дрібно засміявся Лесь. — «Кочерга!» Сам ти кочерга! Це — «г».

Навкруги пирснули сміхом і ще тісніше збилися у коло. Заносилося на веселу забаву!

— Стривай, а це що за ціпилно? — не втихомирювався Гандрабатий.

— Це — «л», — бликнув Лесь на нього очима.

— Гм, а оцей хрущ чого тут лазить? — вже злостився Миколка.

— Це тобі в очах хрущі привиджаються, — уже явно насміхався Лесь із свого екзаменатора. — То — літера «ж».

— Ого, хлопче, та ти зі смальцем у голові! Тобі вже нема чого до штуби¹ ходити! — глузував з хлопця Миколка.

— Ого, я не буду по три роки в штубі сидіти, як ти! Гадаєш, не чув?..

Школярі вибухнули реготом. Гандрабатий аж позеленів.

— Ах, ти ще й пащекуєш, гнидо? — посунув він на хлопця з кулаками. — Пожди-но, я тобі зараз роздеру хавку² від вуха до вуха!..

— Вчителька прийшла! Вчителька! — раптом загаласувала дівтора, заштовхалася і, захопив-

¹ Штуба — перший клас.

² Хавка — рот.

ши за собою Леся і Миколку, черідкою посу-
нула до ганку, де старенька, сива, як голубка,
вчителька вже бесідувала із жінками.

4.

Вчителька Торговиці, або пані директорка,
як її в селі величали, Ядвіга Яцюжинська була
полькою, родом з-під Варшави. Подейкували,
нібито її батько, зубожілий шляхтич, загинув
під час повстання, а мати, ховаючись від цар-
ських жандармів, втекла з маленькою дочкою
до Австро-Угорщини, де невдовзі вмерла. Ма-
лою сиріткою заопікувалися якісь далекі роди-
чі, допомогли закінчити вчительську семінарію.
Доля закинула її на покутську землю, на саму
окраїну цісарської імперії, де, як казали, чорти
щонаочі навкулачки билися. Проживши понад
сорок років серед покутян, вона зблизилася з
ними, не цуралася їх мови та звичаїв, до решти
«схаміла», як відзивався про неї торговицький
управитель пан Збігнев Пшепюрський. Шкіль-
не начальство теж скося дивилося на таке пані-
братство з мужиками старої дивачки і мало не
щороку перекидало її із села в село, щоб не
нагріла місця.

Торговиця була тоді чи не найглухішою за-
кутиною на ціле Покуття. Тому шкільний ін-
спектор при першій нагоді пхнув сюди вперту
«хлопоманку». Хвора, виснажена вічними клопо-
тами та нестачами, самітня жінка не ремству-
вала. Вона й тут швидко знайшла спільну мову
з темними, затурканими торговцями. Не ма-
ючи власних дітей, щиро прив'язалася до жва-
вих Петриків і Гриців, до чемних, слухняних

Ганунь і Парась, трудилася з ними, мов бджола
у вулику. Дітвора теж горнулася до неї, як до
рідної неньки.

Ось і цього разу обліпила її дітлашня.

— Діти, не галасуйте, як на вигоні, — спо-
кійно звеліла вчителька, і ті вмить принишкли.
— Старші най поки що йдуть погратися, а я
займуся найменшими. Прошу, жіночки, до кан-
целярії.

«Канцелярія» була тісною, вогкою комірчи-
ною з одним підсліпуватим віконцем. Всі її стіни
обвішені різними малюнками і широкими, як ве-
рети, картами. В кутку на шафі стояла на одній
тоненькій ніжці якась велика, мов гарбуз,
розмальована куля. У Леся від такого дива аж
очі розбіглися. Уже хотів пошепки спитати у
мами, що то є за куля, але раптом заляк. Зі
стіни навпроти суворо вирячився на нього із
золотих рам вусатий жандарм з настобурче-
ними, як пір'я в горобця на морозі, сивими
бакенбардами і гострими, колючими очима-
свердликами. На ньому був синій мундир, густо
обвішаний хрестами та дукачами. Подібного ву-
сача Лесь бачив у гміні, коли бігав до батька.
Тільки той був у високій шапці з довгим когу-
тячим пір'ям і мав карабін на плечі. І без хрес-
тів та дукачів.

— Мамо, а пан постерунковий¹ що тут ро-
бити? — показав хлопець на стіну.

— Цить! — сіпнула його за руку мама. —
То ж цісар...

Лесь втупився у портрет. Він не мав і гадки,
що так неждано-негадано здибається з ціса-
рем, перед яким, як не раз оповідав батько,

¹ Постерунковий — жандарм.

тремтять самі міністри й генерали. А Лесеві не дуже і страшно. Досить простягнути руку, і він може навіть помацати дукачі...

Тим часом учителька сіла за стіл, присунула до себе якусь товсту книгу.

— Як тебе звуть, дівчинко? — погладила по голові Настуньку.

Дівчинка уткнулася мамі в коліна.

— Йой, прошу пані навчителько, воно ж у мене таке дике, гей з лісу, — швидко пояснила тітка Докія. — Ой, будете мати з нею клопіт та клопіт. Пишіть, прошу: Гудуляк Анастасія, донька Онуфрія.

Це тітчине «Анастасія» так розвеселило Леся, що він зразу і про цїсаря забув. «Х-ха, ото комедія! — тішився подумки хлопчина. — Була Настунька сім років Настунькою — і раптом — Анастасія! А воно їй так пасує, як теляті крисаня!..»

— А ти як пишешся, хлопчику? — перервала його думки вчителька.

— Мартович Лесь, син Семена! — одним духом, як з пукавки, випалив хлопчина.

— Лесь чи, може, Олекса? — всміхнулася учителька.

Хлопець спантеличено заморгав очима, оглянувся на маму. Чи не жартує вчителька?..

— Еге, пані директорко, його звуть Олексою, — поспішила Семениха.

Йому аж дух сперло.

«Який же я Олекса?.. — бився з думками хлопець. — А може, в школі усім учням нові ймена чіпляють?..»

Думки так його мучили, що він уже й не дослухався, що ще там мама говорила вчительці.

Не тямив навіть, коли вийшли. Мати здивувалася:

— Ти що, язик проковтнув?

Лесь озирнувся навкруги, чи нікого поблизу нема, і пошепки спитав:

— Мамо, чому ви вчительці неправду сказали?..

— Не мели дурниць! — насупилася мати.

— А чого ви у школі записали мене Олексою?

— Дурненький, — подобришала мати. — Це тебе так ксьондз¹ записав у метриці.

— В якій метриці, мамо?

— Ну, в такій великій книзі.

— Мамо, — зітхнув хлопець, — тепер мене дражнитимуть Олексою, так?..

— Не видумуй! Будуть тебе й далі звати Лесем, як і дотепер.

— А в школі?

— І в школі.

Хлопець повеселішав.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1.

Тепер Лесеві, нарешті, дозволили пасти корівчину! Зранку її виганяли на пашу Вікторія або Людмила, бо вони ходили до школи з полудня. Батько хотів було найняти до Зозульки пастуха, та Лесь так просив, що той махнув рукою і тільки попередив:

¹ Ксьондз — піп, священник.

— Гляди, аби-с за пустошами худобину мені не відпас, бо штани спущу!

— Та я, дедику, буду її пантрувати, як ока в голові, — дуже радів Лесь, що на його вишло. — Он вуйнина Настунька ціле літо з коровою на «збродах» товчеться. А я вже не маленький!

— Ну, ну, побачимо...

Лесь уже не раз уявляв собі, як уперше гнатиме по селу Зозульку на пашу. Зустрічні, напевно, будуть зупинятися і здивовано питати:

«Чи то, часом, не писарів парубок з коровиною, га?..»

«Еге, він...»

«Дочекався вже й Семен потіхи...»

«Файний помічник, нівроку, росте...»

А він, Лесь, вдаватиме, що й не чує ніякої бесіди. Голосно погейкуватиме на корову, ляскатиме батіжком з китичкою, як це звик робити двірський пастух Микита, коли йде за чередою в поле...

Та ще була причина, чому Лесь так поривався на «зброди». Після школи хлопець дуже нудьгував. Сестра Марія увесь день вертілася по господарству, як веретено, Людмила і Вікторія пропадали в школі або вишивали. Їм до Леся не було діла. А майже всі ровесники були з худобою на пасовиську. Хоч скач, хоч плач. Бо самому гратися — це достоту те ж, що плести з клоччя батіг. Цьвохнеш ним, а він розлізеться... А на «збродах» від хлоп'ячого гамору жаби в потоці глухнуть! Йде забава і в сванки-лапанки, і в свинки, і в «ечі-печі поза плечі»... А коли набридне, то рвонуть лошаками наввипередки аж до топорівського містка, до

дрижаків нахлопаються в потоці або вивірками видряпаються на самий чубок обчовганого осокора. Потім, притомившись, зберуться гуртом і почнуть незлобиво передражнюватися із топорівськими пастушками, що пасуть худобу на сусідніх «збродах»:

Топорівські клинці
Пекли дідька в ринці,
Штири¹ воли запрягали,
Дідька з ринки витягали...
Ге-ге-гей!..

«Топорівські клинці» теж не залишаються в боргу. Отак за витівками і незчуєшся, як вечір настане. Ні, не буде відтепер і Лесь нудити світом!

І от хлопець ледве дочекався, поки сонце не скотилося з полудня. Пора на «зброди»! Набивши торбину падалищами, відв'язав від жолоба Зозульку і вигнав надвір. Мати винесла з хати добру букату свіжого, ще теплого хліба. В тайстрі уже місця не було, тому Лесь швиденько запхав хліб за пазуху і, махаючи батіжком, повагом, як бувалий чередар, іде за коровою. Мати за ним вийшла аж на вулицю, наказує-повчає:

— Гляди, Лесику, аби Зозулька на конюшині не паслася, бо здується...

— Хіба я не знаю? — поважно цвиркає кризь зуби Лесь: цієї «штуки» навчився на «збродах».

— І в шкоду аби не забігла...

— А батіг нащо?

¹ Штири — чотири.

— Та й не припізнюйся там дуже...

— Добре, мамо.

Проминувши церкву, Лесь зупиняється коло воріт тітки Гуцулячки й гукає:

— Настунько, агей! Ану, виганяй Циганочку!

Зозулька, збагнувши, що її ніхто не підганяє, накинулася на придорожній спориш.

Із-за воріт визирнула тітка.

— Це ти, Лесику? — зраділа вона. — Ой, як добре. Тепер моя Настунька буде мати компанію. Вона зараз збереться. Почекай...

За хвилину Настунька, тоненька, як горсточка льону, вже вела Циганочку на довгому воловоді, підганяючи її хворостиною. Тітчина корова, справді, була схожа на циганочку: жвавенька й чорненька. Тільки на лобі мала білу пляму.

— Настунько, — сказала Докія, — візьми-но сардачину¹, бо щось так пражить, як серед літа. Либонь, на дощ збирається.

— Йой, ненько, та не охота з нею воловодитися, — почала відмовлятися дівчинка.

— Бери, бери, — мати силоміць упхала їй у руки одежину, і Настунька слухняно взяла. — А ти, Лесику, не давай нікому кривдити Настуньку, — просила хлопця тітка. — Вчора з синцем додому прийшла. А хто побив — не каже. Такий упертюх! А я тобі ось грушок набирала.

— Та в мене й так уже повна торба, — осміхнувся Лесь. — А за Настуньку не бійтеся, вуйно.

¹ Сардак, сардачина — верхній суконний одяг.

«Збродами» називали здавен-давня широку долину між торговицькими і глушківськими полями, що тягнулися довгими гонами обабіч дзюркотливого, жвавого потоку. Доброї паші було обмаль, бо з ранньої весни до самого снігу тут день у день товклася малеча з коровами, телятами та вівцями. Худоба норвила непомітно прошмигнути через дорогу на панський лан, щоб хоч трохи поласувати ячменем або буряками. Але зіркі очі та довгі батоги були напоготові. Сільська дітлашня, мов полум'я, боялася, щоб двірський економ або польовий не захопили худобини в шкоді. Бо тоді додому хоч не потикайся! Батько, заки віднесе п'ять ринських¹ на фільварок², аби відпустили корову, то так змастить ременем роззяві оте місце, яке вище ніг, а нижче спини, що той цілий тиждень не сяде по-людськи...

Лесь з Настунькою, опинившись з коровами на «збродах», немало здивувалися, бо не застали тут звичайного гарמידеру. Пастушки, збившись до купи, як кури коло проса, про щось говорили, розмахуючи руками. Веснянкуватий, конопатий, з великими вухами і маленькою, довгастою, як огірок, головою Петрусь Поливкан, помітивши Леся, з яким сидів у школі за одною партою, вистрибнув із гурту і ще здалеку вигукнув:

— Лесю, ідеш з нами?

— Куди ви вибираєтесь?

¹ Ринські — гроші в Австро-Угорщині.

² Фільварок — поміщицький маєток.

— Як куди? До циганів!

— А де ж вони?..

— А ондечки, ади, на топорівських «збродах» ще вранці шатра розіклали. Та куди ж ти дивишся? Он там, за мостом, бачиш?..

Лесь глянув у той бік, куди показував Петрусю, і справді вгледів табір, окутаний димом. Було видно, як там метушаться, гасають по траві дітлахи, а поодаль, за шатрами, пасуться стриножені коні. У хлопця аж очі на лоб вилізли з цікавості. Циганського табору ніколи ще не бачив! Але зиркнувши на Зозульку, що вже щипала траву, завагався:

— А з нею як?..

— Поведеш із собою! — розтяг в усміщій роті малий, жвавий, як швайка, сміюн Іванко Ткачук, що теж підійшов. — Ех, ти! Зразу видно, що ти пастуших порядків не знаєш! Та за капелюх яблук чи грушок перший-ліпший твою корову допантує. А в тебе, бачу, торба не порожня!

В Торговиці мало хто міг похвалитися добрим садом. Скільки не намагалися люди викохати бодай кілька деревець коло садиби, та все марно. Минав рік-два — і молоді яблуньки, груші, а навіть сливи зачахали, мов діти без їжі. Лише на двох кутках — на Юрисі й Баганівці та ще на фільварку — сади тішили своїх хазяїв і приманювали до себе хлоп'ят з усього села.

Тому не дивно, що на садовину знайшлося багато охочих. Лесеву Зозульку радо погодився доглянути худий, злодійкуватий наймитчук Петра Гринюка. Його вже не кортіло до циганів,

бо він ще зранку побував у таборі і переконався, що там нічого вкрасти.

Невдовзі зібралась чимала компанія.

— Настунько, ходи з нами! — гукнув Лесь до дівчинки, яка чітко держалася за свій воловід і ні на крок не відходила від Циганочки. — Он дівчата теж ідуть. Я скажу Гринюковому наймиту, він і твою постереже.

— Не треба. Я, Лесику, все одно не піду.

— Ну, як хочеш, — трохи образився Лесь і кинувся доганяти хлопців.

Зупинилися біля самого табору. Тут вирувало, як в мурашнику, коли встромити в нього палицю. Біля полотняних халабуд снували бородаті, зарослі, мов ведмеді, цигани, вешталися смагляві циганки у широких барвистих спідницях, з цяткованими прикрасами на головах і руках, верещали, немов чортенята, голопузі циганчата. Коло великого вогнища брязкотіли закіптюженим посудом дві старі циганки з великими люльками в зубах. Вони, видно, готували страву для всієї галасливої челяді. Клекіт, лемент, сміх, як на ярмарку в Заболотів¹, ошелешили пастушків.

— Дивись, Петрусю, он, відай², ворожка, — торкнув Лесь за плече ближчого товариша.

— Де?..

— Ондечки, коло крайнього воза.

— Ходім туди!..

Немолода вже, із побитим віспою обличчям циганка сиділа на соломі і ворожила якійсь

¹ Заболотів — селище Снятинського району на Івано-Франківщині.

² Відай — здається.

топорівській молодиці. Спритно тасуючи за-
смальцьовані карти, вона проказувала, ніби спі-
вала, хрипким голосом:

— Не скупись, молодичко. Позолоти руку.
Що було, що є, що буде — все тобі скаже стара
Маура...

— Ходім звідси, — прошепотів Михась Гри-
цюків, якого хлопці в очі й поза очі дражнили
«Заяча губа». — Це, либонь, відьма, тьху,
тьху, тьху! — тричі сплюнув він через ліве плече,
щоб часом не наврочила.

Пастушки засміялися і всією ватагою пода-
лись туди, звідки чувся передзвін заліза. Тут
уже стояло кілька торговицьких орачів з ба-
тогами у руках. Покинувши в борозні плуги з
кіньми, вони теж прийшли, щоб глянути на та-
бір.

Кремезний, голий до пояса циган газдував
коло ковадла. Його сильне, м'язисте тіло
блищало від поту. Однією рукою піднімав та-
кий молот, що його селянинові й двома не
подужати, і, ніби тільки граючись, бив ним по
білій залізяці, аж іскри розсипалися.

— Ото, чоловічку, моцака-хлопака! — цмок-
нув губами багачисько, кудлатий Федір Липчук.

— Еге, я б такому, куме, не хотів попасти в
руки в темному кутку, — погодився Писарчуків
Гриць.

— Правда, правда. Він би тебе, Грицю, зразу
задушив, гей кіт горобця. Не дав би й раз
підкнутти!

Тим часом коваль зробив кілька підків, ки-
нув їх у відро з холодною водою, щоб загарту-
валися, і щось сказав там по-циганськи своєму

помічникові. За хвилину той привів гривастого
коня, і коваль узявся підковувати його. Підняв-
ши коневі задню ногу, він відірвав півпідкову,
яка ще теліпалася на одному вухналі, й не
встигли пастушки й оком кліпнути, як під мо-
лотком заблищали нові вухналі.

— Добрий майстер! — вигукнув нарешті Фе-
дір Липчук. — Адить, газди, ніби приварив до
ноги... Слухай, парубче, а ти не підкував би й
мого буланого?

— Приведи — не пожалієш! — блиснув здо-
ровими зубами коваль.

— А дорого візьмеш? — прискалив око газда.
Про Федорову скнарість знали всі. В селі на-
віть жартома казали, що він би і з-під себе їв,
якби не смерділо.

— Не бійся, сторгуємось, — плеснув коваль
його по плечу, аж багачисько у дугу зігнувся
— Інші з тебе дорожче візьмуть.

Федір метнувся по коня, щоб не прогавити
дурнички. Поволі розбрелися й інші орачі.
Пастушки ще трохи повешталися по табору і
теж подалися до своїх корів.

— Невеселе життя в циганів, — сказав Іван-
ко, коли вони повсідалися кружечком на траві,
розв'язуючи торбинки з нехитрим харчунком.
— Вліті ще с'як-так, а зимою — чиста погибель.
Бо хіба в такій халабуді загірешся?..

— Зате світу надивляються, — озвався Пет-
русь, який навіть снів далекими мандрями. —
Нині — тут, завтра — там... Ех, хлопці, по-
мандрувати б з ними отак хоч одне літо!..

— Оповідав мені дідусь, — встряв і собі в
розмову Лесь, — що цигани змалку гартують
дітей, аби в зимі дрижаків не боялися. Коли

народиться дитина, зразу кидають у холодну воду, як це робив нині отой коваль з підковою. По таких купелях морози не страшні!

— Бр, — мерзлякувато зіщулився Михась-Заяча губа, ніби його самого витягли з ополонки, і зробив несподіваний висновок: — Всі цигани — злодії і шахраї!

— Брешеш, не всі! — заперечив Іванко, — Це на них наговорюють. А в нас, у селі, всі святі та божі, га? Дехто так і дивиться, де щось лежить погано, аби поупити собі.

— А хіба отой коваль — шахрай? — накинувся на Михася й Петрик. — Ти ж видів сам своїми сліпаками: він з багачем навіть не торгувався!

— Що шахрай — не знаю, а що злодій — напевно, — вперто стояв на своєму Михась, уминаючи вже третє яблуко.

— Ти звідки знаєш?..

— А залізо на підкови де він бере? Думаєш, купує? Ага, надійся! Та й мій дедьо каже...

— Твого дедя дурний піп хрестив, та недохрестив, бо води не стало! — усміхнувся аж до вух Іванко.

— Ти мого дедя не чіпай, бо як дам, то закудкудачеш!

Тугий, завжди охочий до бійки Іванко схопився з місця:

— Не дуже задирайся, Заяча губо, бо в мене теж кулак не з тіста. Хочеш спробувати?..

— Почекайте, ще встигнете до вечора почититися, — розняв забіяк Лесь. — Ліпше послушайте, що мені дедик розповідав. Десь так з десять років тому в нашому селі почали пропадати коні. Люди думали, як і Михась, що то

робота циганів. Щоночі пантрували, але конокрадів спіймати не могли. Та жбан до часу воду носить, поки вушко не урветься. Попались-таки злодії, коли виводили в Юрка Перегінського кобилу із стайні. І хто б ви подумали? Цигани? Еге! Непутящий одинак вербівського газди з своїми камратами!..¹

— І що з ними зробили?..

— Порахували дрючками ребра, поводили по селу з кінською упряжкою на шиї, аби більше не кортіло, ну, та й заставили повернути людям гроші за покражу.

— І що?..

— Та нічого. З того часу в селі й перестали пропадати коні...

3.

— Хлопці, дивіться! — закричав Іванко, зриваючись з місця. — Лис!

— Де, де? — пастушків теж наче вітром здуло.

— А он буряками чеше, злодюга!

— Еге, ще й чиюсь возулясту цупить!..

Лис тим часом добіг до крутого берега, злодійкувато озирнувся і вмить щез із очей у гущавнику.

— Там, либонь, нора, — здогадався Іванко і аж облизався. — Може, зловимо, хлопці?

— І подаруємо хвоста нашій учительці на комір, — докинув Петрусь.

— Ні, ліпше віднесемо лиса на фільварок. Економ, напевно, п'ять ринських заплатить! В

¹ Камрат — товариш, приятель.

нього вже один такий на ланцюгу, як пес, по гумні гасає.

— Не торгуйтеся! — спинив суперечку Лесь.
— Теля ще не народилось, а ви вже довбню рихтуєте. Спершу помізкуймо, як нам лиса витягти.

— І це правда, — почухав потилицю Михась. — Голіруч його не витягнеш...

— Чого голіруч? — перепитав Петрусь. — Скочите котрийсь до млина по рискалі. Раз-два тоді розкопаємо криївку!

Так і зробили. Хутко біля лисячої нори замиготіли лопати. Навіть ледацюватий Михась цього разу не віднікувався. Обливаючись потом, пастушки поволі наближались до лігва.

Нарешті чиясь лопата торкнулася лисячого хвоста. Звір люто загарчав.

— Не подобається, голубчику? — засміявся Іванко і скомандував: — Хапайте, хлопці, за ноги хитрюгу!

— А як він зубами руку зцапає?¹ — позадукував від нори обережний Михась.

— Скидай сорочку! — вигукнув Іванко. — Встромимо руки в рукави й витягнемо на сонечко злодія! Помагай, Лесю!

Лис запручався, заборсався, заскавчав, кусався, намагаючись вирватися з пастки, але даремно: хлоп'ята гуртом навалилися на здобич.

— Давайте мерщій якогось шнурка! — прохрипів захеканий Іванко.

Кинулися на пошуки. Та ба! Крім мотузяних батіжків та ще очкурів, нічого не знайшли. Ними й спутали лисові задні ноги.

¹ Зцапати — схопити.

— Х-хі! — витер змокрилого чуба Іванко. — Добряче ми з ним ухорькалися, аж сорочка прилипла до тіла.

— Зате курохвата вполювали! — мало не танцював з утіхи Михась.

— Не скачи гопки, але пошукай якогось мотузка, аби зв'язати лисові ще й передні ноги, — спокійно порадив розважливий Петрусь. — Бо лисові, як і панові, як каже наш мельник, не вір доти, поки з нього шкура на жердці не сохне.

— А чого ви з ним воловодитеся? — буркнув злодійкуватий Гринюків наймит. — Рискалем по голові — і лапою не дригне!

— Не дам! — вчепився лисячого хвоста Михась. — За вбитого економ і крейцера¹ не дасть! Я вже ліпше, хлопці, воловода від корови принесу!

Поки Михась вовтузився коло корови, пастушки стали радитись:

— Мали б мішок, то й клопоту не було б...

— Обійдемося без мішка. Знайдемо у млині якусь жердину, просунемо лисові поміж спутані ноги, двоє візьмуть на плечі — і гайда.

Пастушки так захопилися суперечкою, що й про лиса забули. А старий хитрун цього тільки ждав. Він прикинувся безпорадним, ніби вже примирився зі своєю незавидною долею. Такою поведінкою він до решти приспав пильність хлопчаків.

Але як тільки розпашілий Михась надбіг з воловодом, лис притьмом зірвався на передні ноги, перестрибнув через оторопілого Іванка

¹ Крейцер — розмінна австро-угорська монета.

і, кумедно підкидаючи зв'язаними ногами, хутко помчав униз до обриву...

— Лови його!.. Держи!.. — закричали ошелешені пастушки.

Ого! Поки хлоп'ята дійшли тями, за хитрим лисом тільки чагарниччя захиталося, зник у кущах, як голка у копиці сіна.

— Там його й сам дідько не знайде...

— Лиш хвоста нам показав!..

— Прогавили!.. — мало не заплакав Михась-Заяча губа.

— А все через тебе! — накинувся з докором на нього Гринюків наймитчук. — «Живцем візьмем!» — хто репетував? А я б його був рискалем укоскав!..

— Що з воза впало, те й пропало, — махнув рукою Іванко. — Най ще потішиться сонечком. Попадеться вдруге — не будемо такими роззявами.

Усе пішло прахом...

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

1.

Якось, нагасавшись уволю на пасовиську, хлоп'ята посідали в затишному місці і дружно взялися підвечіркувати.

— Чия ниньки черга баяндрасити? — запитав Іванко, смакуючи гниличками з Петрусевої торбини. — Чи не твоя, Лесю?

— Його, його, — жваво підхопили пастушки. — Він нам обіцяв повну торбину побрехеньок від свого діда принести.

— Ану, Лесю, справді щось збреши, — загомоніли навкруги і почали присуватися до нього.

Леся не треба було довго умовляти. Вмостившись зручніше, він почав розповідати одну від одної смішніші придибашки. І як один пан та солону їв, і як наймит багацького бичка на суддю вивчив, і як миші плуга з'їли, і як пани на той світ потрапили... Пастушки аж повзали зі сміху.

Отак за веселою забавою не зразу і помітили, як з-за чернятинського горба насунулася хмара й, поглинувши сонце, повільно і грізно почала підніматися, мов здоровенний ворон з розпростертими крилами. Повітря стало ще паркіше й тяжче, немов усю землю накрили величезною периною...

Пастушки заметушились:

— Промочить до рубця!

— Чого промочить? Сховаємось під містком

— Ага, туди, адить, уже дівки побігли...

— А ми їх за кіски раз-два повитягаємо!

— Я тебе як витягну, то додому не втрапиш!

— підніс кулака Лесь.

— Ну, то стовбич собі на дощі, як ти такий дурний, — скривився Михась.

— Стривайте, хлопці! — гукнув Лесь. — А про млин забули?

Людина ніколи не знає, коли і звідки впаде їй цеглина на голову. Не знав цього й Лесь. Інакше не бовкнув би знічев'я отих слів про млин, через які і стряслася з ними велика халепа...

А поки що Лесь був на сьомому небі, бо пастушки дружно відгукнулися:

— Гайда до млина!

— Доганяй!

Хтось завагався:

— Чекайте, а з худобою що зробимо?

— Переженемо корів ближче до млина, — знайшов, як завжди, вихід розважний Петрусь. — А потім по черзі будемо вибігати та дивитися, аби не поперлися у шкоду.

Коли вже добігали до млина, дощ линув, як з відра.

2.

За старшого мельника в панському млині був сивоголовий Остафій Хрип'юк, який прибився до Торговиці з мандрів. За тридцять з гаком років свого бурлакування Остафій сховався пішки вздовж і вперек усю габсбурзьку державу. Чабанував на полонинах, наймитував у бесарабських степах, був вантажником на придунайських пристанях, помічником пекаря — в Галаці, конюхом — в угорського барона, пічником — у Хусті... Якось навіть пристав до мандрівних циркачів, бо був спритний, веселий, і разом з ними цілий рік наголодь тинявся по словинських та босняцьких містечках. Нарешті, прибився до мельника-чеха. Кмітливий, беручий «русак із Галіції»¹ зразу припав газді до вподоби. Отут би, може, Остафій і дожив свого віку. Та мельник несподівано помер, а вдова продала млин і перебралася до міста. Новий господар гер² Нушке завів свої порядки. Ску-

¹ Галіція — Галичина.

² Гер — пан (німецьке).

пий, закланний німець прогнав половину робітників, решту заставив гарувати, як волів у ярмі. Переполовинив платню і харчі. Не витримав Остафій, облаяв господаря, а далі подався геть. Скуштувавши хліба не з однієї печі, потягнувся на старість на покутську землю.

Був майстер на всі руки: на що очима гляне, те й руками зробить! Недарма управитель зі шкіри вилазив, поки його умовив, щоб у млині орудував.

Остафій зробився в Торговиці душею всякої компанії, бо був дотепний оповідач. Ніяке весілля чи хрестини без нього не обходилися. А в неділю чи на свято, як тільки появлявся, його зразу обступають колом, частують бакуном¹ і зразу обступають колом, частують бакуном¹ і просять розповісти, як там у світах людям водиться. Тоді Остафій сідає на камінь, скручує цигарку, таку товсту, як палець, і, затягнувшись самосадам, спльовує крізь зуби:

— Мужикові, країни², завжди пісок в очі. Від Снятина до Кракова — скрізь біда однакова. От послухайте лишень, яка оказія³ зомною якось-то случилася...

І тоді починалося!

От хоч би й нині. Надворі періщить рясний дощ, натужно гуркочуть колеса, шуркотить у великі ковші борошно, а він сидить на мішку — в гурті селян, що привезли мливу, і частує їх новою билицею. Пастушки, що забігли, сполохані раптовою зливою, розкрили роти й теж ловлять кожне слово веселого мельника.

¹ Бакун — сорт міцного тютюну.

² Країни — земляк.

³ Оказія — випадок, пригода.

— Було це, либонь, на Буковині, — примруживши око, розповідав Остафій. — З одним молодим бессарабцем, таким безштаньком, як і я, тинялися тоді без роботи. Плентаємося день, другий — голодні, як вовки. Я ще трохи жартами бадьорюся, а мій попутник, бачу, так охляв, ледве ноги волочить. Бий тебе сила божа! Та отак може бідолашний в дорозі околіти, що навіть пес не гавкне...

Якось доволіклися до одного села. Зайшли до хати скраю:

— Давай, газдине¹, щось на жорна, коли не хочеш нас на цвинтар нести...

Насипала нам жінка вчорашнього борщу, бо в цій хаті теж діялося бідно. А ми й цьому раді: хоч клоччя та вовна, аби кишка повна!.. Йдемо собі селом, коли глип — просто на мурі щось червоною фарбою розмальоване. Підходимо ближче і, хоч мені тоді не до сміху було, таки не вдержався.

— Читай, — кажу парубкові.

— Коли б я вмів...

— Тут написано, що дідич дасть сто ринських тому, хто продовжить день.

— І між панамі варіяти² бувають...

— Слухай, — кажу, — ці гроші будуть наші!

— Ти що, теж з глузду з'їхав? — подивився парубок на мене.

Став я йому втовкмачувати, як оці гроші заробити. Та він і слухати не хоче.

— Не піду, — говорить, — бо пан спустить собак.

¹ Газдиня — господиня.

² Варіят — божевільний.

Ледве його вмовив:

— Ну, добре, але ти йди попереду, бо я на бійку дуже м'який...

Допиталися ми до того фільварку і премося зразу до покоїв, як німі до суду.

— Доброго ранку, домнуле¹, — скидаю крисаню, — Чули-сьмо, що вельможний пан шукає таких людей, які день подовжать. То прийшли-сьмо запитати, чи правда. Бо тепер кинь грудкою — то в брехуна попадеш...

— Гм! — спідлоба зиркнув на нас дідич. — Мені справді таких людей треба. За такий короткий день мало слуги встигають зробити. А ви хіба можете подовжити його?

— Бігме², можемо, — і оком не кліпаю. — Ото недавно ми одному купцеві в Чернівцях таку машину змайстрували, що сама його годує, напуває, зодягає та ще й байочки на сон розповідає.

— Чи ба! — дивується дідич. — Ну, мені машини не треба. Слава богу, ще свої руки міцні та дужі. А от як зробите мені таку машинерію, що день подовжує, — сто ринських ваші. Чуєте?

— Спробуємо, — погодився я, — та при одній умові: оту машину самому вельможному панові доведеться крутити.

— Гм, що ж, — почухав за вухом дідич, — як треба, то треба. Покручу вже, аби тільки день вчинився довший.

— І ще одно, паночку, — кажу, — Незмазане колесо скрипить, а голодний чоловік кепсько

¹ Домнул — пан (румунське).

² Бігме — їй-богу.

робить. То чи не можете нас трохи підхарчувати?..

Коли кухарка поставила перед нами засмажену гуску, я підморгнув парубкові:

— На початок непогано.

— Так то так, а далі як? — спитав він, уминаючи на всі заставки м'ясо.

— Викрутимося!

Після доброго сніданку взялися за роботу. Зробили три великі дерев'яні колеса, прикрипили їх на осі, приробили крила, як до вітряка, ще й корбу приладнали — от до вечора машина і готова!

— Ну, паночку, тепер її крутять отак, — кажемо вранці дідичеві. — Як покрутите її від ранку до вечора, то день, бігме, вдвічі довший стане. А ввечері ми за грішми прийдемо.

Радий не радий, взявся дідич за корбу. Колеса завертілися, заскрипіли, загули. Крутить він так годину, дві. Руки мліють, піт очі заливає. Ох і важка робота! А зупинитися не можна, бо день скоротиться знову! Трудиться дідич та все нишком на сонце поглядає. А воно не поспішає...

Увечері прийшли за грішми.

— Ну, паночку, як наша машина?

— Що ж, гроші ваші, бо машина добра, — витирає дідич рясний піт з чола. — День справді довший став. Тільки той... Чи не можна, аби її, кляту, хтось інший крутив, га?.. Я б ще грошей не пожалів!

— Чому ж не можна, паночку. Все можна. Але днина від цього прибавлятися не буде! Я ж вас попереджав...

У млині знявся регіт, аж луна пішла, хоча

всі добре знали, що в цій побрехеньці стільки правди, як на блосі сала...

Лише один Остафій сидів собі спокійно на мішку, начебто й не він зчинив оцей шарварок, і крутив нову, ще товстішу цигарку.

3.

Пастушки так захопилися придибашкою веселого мельника, що й не відразу помітили, як перестав дощ і треба було вертатись до корів. Першим вистрибнув з млина Лесь і мерзлякувато зіщулився: після зливи стало мокро, вогко і холодно. Щоб хоч трохи зігрітися, хлоп'ята припустили наввипередки, перестрибуючи калюжі.

— Хлопці! — раптом скрикнув Михась-Заяча губа. — Адить, де наші корови!

Пастушки заклакли: кілька корів відбилося від гурту і ласувало гичкою на панському лані. Лесь із жахом упізнав між ними і свою Зозульку. Най тебе!..

— Чого ж ви задеревіли? — першим отямився Іванко — мабуть, тому, що його корови на лану не було. — Гайда за мною! Виженемо худобу, поки дідько польового не надніс!

Однак було пізно. Двірський обхідник Казьо Кукулка, виринувши на коні з-за глушківського горба, вже займав корів...

— Чого скисли? — вигукнув Петрусь. — Відіб'ємо худобу! Нас багато, а Казьо один. Обскочимо його з усіх боків і стягнемо на землю. А інші тим часом будуть під селом із худобою.

— Еге, відіб'еш!.. У нього в руках он який гарапник! Як опереже ним, то зразу вклякнеш...

— Ліпше з синяками додому прийти, як без корів!

Але хитрий Казьо, угледівши пастушків, вихопив свисток і засурмив так гучно, аж у вухах заклало. І майже тої ж миті з-за іншого горба вигулькнула ще одна кінська морда. Це спішив на допомогу обхідникові його напарник Мецьо Савицький.

— Тепер усе пропало. — зів'яли пастушки, бо вже добре знали важку Мецьову руку.

Цибатого польового в Торговиці дражнили Горшкодраєм, бо колись його батько дротував по хатах розбиті горшки. І хоч старий Савицький уже давно помер, прізвисько прилипло до сина смолою.

Обидва вигнали худобу з буряків і, виляскуючи нагаями, погнали її на фільварок. Пастушки полентались позаду неслухняними ногами. Тільки Михась-Заяча губа дріботів поруч коней, хапався за стремена і жалібно лебедів:

— Вуйку...¹ Вуечку срібний... Відпустіть мою Зірочку... Мене дедьо від хати прожене...

— Відчепися, гнидо! — замахнувся канчуком Мецьо.

— Вуйцю золотенький... — хлипав Михась, аж заходився. — Таж дедьо приб'є...

— Марш, кажу, шмаркачу! — і польовий штовхнув хлопчину чоботом у груди.

Михась, зойкнувши від болю, упав у калюжу. Пастушки підбігли, підняли.

— Не піду додому, — застогнав Михась. — Отут і сконаю...

— Не будь дурний, — бере його за плечі

¹ Вуйко — дядько.

Іванко. — Переночуеш у мене на оборозі! А завтра, може, якось перемелеться...

— Еге, добре тобі так казати, коли твою корову не забрали!

Лесь не канючив. Марна справа! Від дедика знав, що польовому за кожну зайняту на поправі худобину перепадає від управителя по короні¹. То хіба довноногий Казьо чи отой цибатий Мецьо відмовиться від своєї частки? Ніколи на світі! Тому брів, мов спутаний, а в серці скребли миші: що скажуть удома? Знав, що по голові не поглядять. Ех, якби знаття, був би гибів під дощем до вечора!

Минаючи місток, Лесь помітив Настуньку, і йому трохи відлягло від серця. Вона стояла вся мокра, як хлющ, аж синя від холоду, але, як і завжди, цупко держала рученятами за мотузок Циганочку. Видно, Настунька усю зливу мокла коло корови. Дівчинка сумно глянула на Леся великими, мов дукачі, очима і, не падаючи зуб на зуб, тихенько зронила:

— Що ж тобі тепер буде, Лесіку?..

— Пусте... Скидай раз-два свою сардачину і бери мій лейбик. Хоч трохи зігрієшся.

Лесь дбайливо окутав Настуньку сухою одежиною, взяв із її рученят намоклий вововід:

— Не стій на місці, бо залякнеш. Біжи, доганяй хлопців! Твою корову я сам пожену.

Отак за турботою про сусідську дівчинку Лесь на часинку забув про своє горе...

Першою помітила Леся, коли той несміливо, якось боком, ніби чужий, ступив на подвір'я,

¹ Корона — австрійська грошова одиниця, приблизно півкарбованця.

всевидюща сестра Марія. Вона сплеснула руками:

— Йой, людоньки! А корова де?.. Дедю, не-не, адить-но, наш пастух без Зозульки прителепався!..

Вікторія і Людмила заголосили, як над покійником. Перелякана мати стиха зойкнула і як стояла з рогачем коло печі, так і застигла з ним. Тільки батько сидів непорушно. Зиркнув з-під насуплених брів на зніченого сина, що тупцював коло порога, і коротко спитав:

— Відпас?

— Відпас...

— Як вибрешешся?

— Я, дедику, брехати не буду, — тихо сказав Лесь і, збиваючись на слові, розповів, яка халепа сталася на «збродах».

Батько підвівся з-за стола, взяв на голову крисаню і мовчки вийшов з хати...

4.

Дідичів управитель пан Збігнев Пшепюрський жив з торговицькими селянами, як кажуть, на ножах. Почалася ота ворожнеча через пасовисько, яке з давніх-давен належало громаді. Воно було шляхтичеві, мов більмо на оці, бо одним кінцем уклинювалося у двірські лани. Довго думав управитель, як його приєднати до панського масиву. Спочатку запропонував селянам продати пасовище, обіцяв добрі гроші. Але громада збунтувалася:

— А нам куди з худобою подітися? Ні, паночку, не будемо сватами!

Схопивши облизня, управитель подався до міста шукати підтримки.

— Кепська справа, пане Збігнев, — затарабанив пухкими пальцями об стіл повітовий староста. — Не той, пся крив, час... Дійде чутка до воєводства про наше самовольство, до газет, будуть неприємності.

— Не страшно, — криво осміхнувся управитель. — У мене у воєводстві є добра рука.

— Не раджу, пане Збігнев, не раджу, прошу вас. Ви, певне, чули, як на останньому засіданні в парламенті розпускали писки оті хлопські послы? «Пани в Галичині хочуть повернути панщину!» — горлалі. То нащо, прошу вас, підливати масла у вогонь?

Коли вони випили одну пляшку вина й розпочали другу, повітовий староста, цокнувшись із гостем, проказав:

— А зрештою, гм... Зрештою, пане Збігнев, робіть так, як хочете. Пошумлять трохи та й притихнуть. А коли дійде до крутого, прошу вас, то знайте: моя хата скраю.

Другого дня вийшли селяни в поле й остовпіли: пасовисько вже було оборане. Розлючена юрба посунула, мовби чорна хмара, до фільварку. Та управитель наказав спустити собак...

Війтові та писареві — Лесевому батькові Семену Мартовичу вдалося трохи втихомирити громаду. А що діяти далі? Це ж грабунок на гладкій дорозі! До повіту потикатися даремно. Там в управителя добрі плечі — захистять. Порадилися і вирішили написати скаргу самому воєводі. Семен Мартович цілу ніч прів над паперами. Листа впростили відвезти

стареньку вчительку Ядвігу Яцюжинську, що мала у воеводстві далекого родича.

Минуло півроку. На зораному пасовиську зазеленіла трава, рів заріс бур'янами, а з воеводства — ні слуху, ні духу.

Нарешті, десь перед полуднем прикотила в село бричка.

Проминувши гміну, зупинилась просто коло вигону, де гасала дітлашня. Опасистий панок, розпитавши у хлоп'ят, куди дорога на фільварок, наказав візникові звертати до двору. За бричкою тільки курява знялася. Як стало відомо, це й був представник з воеводства. Посидів на фільварку до вечора, потім та ж сама бричка понеслася птахом до міста.

Селяни зразу помітили: скис панський управитель, мов зеленцю об'ївся. Посміливішали люди — пустили худобу на пасовище. Ніхто не зайняв! Засипали рів. Ніхто з фільварку й пальцем не кивнув, ніби там усі посліпили і поглухли! Звідки їм було знати, що панок із воеводства ледве втовкмачив гонористому шляхтичеві — поки що занехаяти колотнечу з селянами. На той рік, мабуть, розпишуть вибори до сейму, тож треба якось зацитькати народ, заспокоїти його. А там буде видно...

З того часу і почалася скрита війна між двором і селянами. Управитель намагався досолити «мужикам». Зловить худобу в шкоді — нещадно штрафує, настане сінокос чи жнива — на стороні людей наймає. Навіть у млині наказав приймати торгівчан наостанок.

Лише з сільським начальством — вйтом,

писарем і радними¹ — норовив управитель не задиратися, ладнати. Така злагода могла стати йому в пригоді. От хоч би й оті вибори. Тут без допомоги сільського начальства ніяк не обійтися: як воно скаже, так громада й зробить. Куди миша, туди й хвіст!..

Тому і сьогодні, як тільки сільський писар переступив поріг його кабінету, управитель нараз підхопився і подав йому пухку, як подушечку, долоню:

— О-о, кого я бачу! Милості прошу, пане Мартович! Давно я хотів з вами поговорити. Сідайте, сідайте!..

— Ніколи сідати, робота жде, — схитрував Мартович. — До млина на ніч зібрався, вже й коней запряг. Та біда застала кинути все лоском і йти на фільварок.

— Ов, а що таке? Будьте певні: чим зможу — поможу.

— Моя корова заблукала на ваш лан, а польові її зайняли. То я прийшов за нею. Ось нате п'ятку. Така, здається, у вас такса?..

— Що ви, що ви? — відсахнувся управитель, наче на столі побачив змію. — Візьміть, прошу, назад свої гроші. Ми з вами, пане Мартович, сусіди. А між сусідами всяко буває. — Він квапливо підійшов до відчиненого вікна і гукнув: — Казю! Зайди-но сюди!

Коли увійшов довгоногий польовий, управитель розпорядився:

— Негайно випусти корову пана писаря! — і суворо додав: — А надалі добре дивися, у кого займаєш! Забув мій наказ?..

¹ Радний — член ради села.

— Не було коли розпитувати, пане жондца¹, — знітився Казьо і прошепотів: — А моя корона за цю штуку пропаде?..

— Не журися, — мовив управитель. — Накинемо по зайвій короні на решту хлопів.

Мартовича наче ножем ударили. Він круто повернувся від дверей і жбурнув на стіл гроші.

— Що це означає? — вирячився пан.

— На чужих мозолях я дороблятися не хочу!

Управитель гнівно опік польового: все, дурню, через тебе! Знайшов час патякати!.. Потім заметушився:

— Пане Мартович, я ж пожартував!

Лесів батько без «будьте здорові» вийшов із кімнати.

Управитель стояв якусь хвилю, мов недорізаний баран.

5.

На другий день Настунька не прийшла до школи. Пустувало і місце Михася-Заячої губи. Чому хлопця не було, Лесь узнав від учнів, Михасевих сусідів. Батько, віспуватий Сафат Грицюк, якимсь-таки пронохав, де заночував син. Серед гупої ночі стягнув його з Іванкового оборога, приволік додому і збив на винне яблуко. Тепер Михась, либонь, не скоро покажеться до школи.

А чому нема Настуньки? Невже ще не просохла після купелі на «збродах»? А може, за-

¹ Жондца — управитель (польське).

слабла? Хіба такій стеблинці дуже багато треба? Дмухни на неї — зразу вклякне..

Лесь не міг усидіти на місці. Вчителька здивувалася:

— Чого ж ти нині штанями лавку витираєш? Дивися у книжку!

— Він, прошу пані навчителько, падалиць об'ївся! — пирхнув під ніс Іванко.

— Не падалиць, — поважно поправив Петрусь. — То Лесь зранку олії напився, думав, що то гербата¹.

Клас стрепенувся, захихикав.

— Не зчиняйте гармидеру, діти! — підняла сухеньку, як патичок, руку стара вчителька. — Продовжимо читання.

Лесь теж був не з тих, що в роті воду носять й бояться її розхлюпати. Але тепер не відгризнувся на дотепи хлопців. Що сталося з Настунькою? Відколи тітка Докія передала дівчинку під його опіку, він оберігав її на кожному кроці. Як же це учора отак сплехував? Треба було силоміць відірвати уперте дівчисько від того мотузка, най би перечекала зливу у млині.

Вчителька зняла окуляри і стомлено сказала:

— Ну, діточки, на нині — досить. Можете розходитись. На мене жде під вікнами уже друга зміна...

Лесь одразу вистрибнув із класу і, не очікуючи друзів, почвалав кривулястою вулицкою попід вербами. Зупинився аж коло низенької, майже по самі вікна вгрузлої у землю,

¹ Гербата — чай (польське).

хатчини двірського форналя¹ Онуфрія Гуцуляка.

У вузьких закопчених сінцях поралася заплакана тітка Докія. Помітивши хлопця, вона заголосила:

— Ой Лесику!.. Заслабла моя кровиночка... Горить уся, гей у вогні... Ой, що ж мені робити? Ой, що діяти?..

У Леся теж змокрили очі. Олов'яними ногами переступив поріг. На лавці сидів насупленний, неговіркий дядько Онуфрій і перевзувався в полатані шкарбуни. Половину тісенької, як вулик, кімнатки займала сама піч, на якій оце й лежала заслабла Настунька. Вона була вкрита кожухами, з-під яких виднілася маленька голівка. Її великі сині очі, що немов побільшали, горіли тепер хворобливим блиском.

Настунька кволо, якось винувато осміхнулася, спробувала звестись. Але різкий кашель, що раптом вирвався з грудей, звалив її знову на подушку, і дівчинка затіпалася під кожухами, наче рибка, викинена з річки.

— Ой лишенько моє! — вкривала її тітка.

Коли кашель відпустив, Настунька зволожила язиком свої пошерхлі губи і прошелестіла:

— А я, Лесику, трішечки заслабла... Що нині вчилися у школі?..

— Букву «є» і рахували до двадцять.

— А я не була, — сумно зітхнула дівчинка.

— То не біда, я тебе навчу. Борзенько поправляйся!

— Я, Лесику, так хочу вчитися...

¹ Форналь — двірський наймит.

— Будеш учитися, Настунько! Ого, ще й як! А завтра я тобі принесу книжку з малюнками, що мені дедик у Снятині купив. Будеш оглядати, аби не було нудно.

— Який ти добрий, Лесику...

Знову зайшлася кашлем. Лесь підніс їй горнятко з липовим чаєм, що стояло на припічку, допоміг Настуньці ковтнути раз-другий. Від дівчинки бив жар, мов з гарячої печі...

Тим часом вайлуватий, сутулий дядько Онуфрій скінчив перевзуватися і взявся за шапку:

— То я піду...

— Іди, та не барися, — сказала тітка Докія. — Проси управителя, аби дав коней дохтора¹ привезти. Та не будь такою нюнею, Онуфрію!.. Скажи, що не дарма — я відроблю в дворі, коли скаже. Чуєш?..

Але управитель вилаяв Онуфрія, що той байдикує:

— На лані картопля, буряки гниють! Немає коли в голову почухатися. А він кататися за баг! Не проси і не моли — не дам! Нічого з твоїм дівчиськом не станеться. Теж мені тендітна «панночка»!.. Запрягай та їдь по буряки!

Вночі Настуньці погіршало. Докія прибігла до Лесєвого батька:

— Ой Семенку, пособіть!.. На вас одна надія...

Мартович мовчки запряг своїх коней.

Та лікар Настуньці уже був не потрібний. Згасла, наче свічка.

Від самого ранку сіялася мжичка. Під но-

¹ Дохтор — лікар.

гами по-осінньому розкисло. Лесь чалапав з мамою з кладовища. На серці, як надворі, було сиро, непривітно...

— Ой Лесику! Це ж могло з тобою трапитися таке! Як собі подумаю, то аж душа терпне...

— Я, мамо, потужний.

— Не хвалися, сину, Від трафунку¹ нема порятунку!..

— Бідна Настунька. Була така добра...

— Добра, Лесю.

— А вуйна Докія?

— І вона.

— А вуйко Онуфрій?..

— Теж добрий. Навіть малій дитині вступається з дороги.

...Смерть Настуньки першою гострою ключкою загналася у серце хлопчини. Цілий тиждень снувався по хаті. Навіть серед ночі зривався з постелі: йому вчувався кволий голос дівчинки, що кличе-зве його на допомогу.

Якось зранку взяв рискаль і тихо зронив:

— Піду на цвинтар...

— І ми з тобою! — в один голос озвалися сестри Людмила і Вікторія.

Лесь не заперечував.

Ще того дня обклали свіжу могилку муравою, завітчали осінніми квітами, а Лесь власноручно посадив у головах молоденьку вишеньку.

— Най росте, — сказав притихлим сестрам. — Прийде весна, завітє ця вишенька, і наша Настунька не буде тут сама нудьгувати...

¹ Трафунк — випадок.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1.

Лесеві наука давалася легко. В довгі вечори, коли гуляла хурделиця, а чорти у комині свистіли у пальці, син і батько розкладали шкільне причандалля і допізна спіпали над табличкою, виводили на ній літеру за літерою. В Леся була чіпка, гостра пам'ять, хав усе на льоту. Зате бракувало терпіння і старанності. Азбуки і рахунків похопився зразу, а от з письмом — хоч небитий реви! Букви розлізалися вбоки, як хрущі, або збивалися до купи. Батько збоку дивився на Лесеві каракулі й невдоволено крутив прокуреного вуса:

— Такими кривулями лише до цісаря писати. Він усе одно їх не читає.

— Та я, дедику, хотів би... — мимрив хлопець.

— Ади, як треба писати! — батько, взявши рисік із спітнілої маленької руки, виводив чітким, каліграфічним почерком таку гарненьку літеру, як лялечка. — Ну, а тепер і ти так спробуй.

Лесь навіть висовував кінчик язика, але клята буква не давалася. Він витирив її шматинкою і знову брався за роботу.

— Ану, дедику, погляньте. Чи подібна?

— Як стара баба на дівку, — сміється з нього батько.

— Не муштруй, Семене, хлопця, — озивалася від куделі мати. — Най іде вже спати. Люди ніч розберуть...

— Ого, до ранку насвищеться носом! Прав-

да, Лесю? Поки не напише «ж» десять разів, в стебло не пушу!

Так було всю зиму. Лесь навчився читати, добре рахував до ста, розбірливо писав. Краплина за краплиною таки пробили камінь!

Тепер для Леся в школі — рай! Поки «штубаки»¹ пихтіли над якоюсь крученою літерою, він встигав наставити її до кінця лінійки. Щоб не нудьгувати, хлопець заглядав через плече сусіди і пошепки підказував, куди водити рисіком.

— Облиш Степана, Лесю, — підходила до нього учителька. — Він сам справиться. Ліпше підсядь до Миколки Скоротіжука. Він хоч сидить у першому класі уже третій рік, але блукає між буквами, як у густому лісі.

Старенька вчителька частенько так робила. Вона сама вже не могла за всіма простежити. Тому посилала кмітливіших учнів допомагати слабшим.

Коли Лесь уперше підійшов до парти, де сидів Миколка Гандрабатий (Скоротіжуком звала його тільки вчителька), той стиснув кулак і тицьнув ним хлопцеві під ніс:

— Ану щезай з очей!

— Не хочеш — не треба, я не набиваюся, — байдуже сказав Лесь.

— Фе, Миколко, — присоромила вчителька. — Лесь тобі допомагати хоче.

— Най спочатку підросте, аби вчити інших.

Учителька зразу зацитькала хлопця. Не лаяла його, не кричала. Спокійно підійшла, по-

¹ Штубак — першокласник.

гладила по давно не чесаній, розкуйовдженій чуприні й тихо мовила:

— Сядь, Миколко!

І той опустив винувато очі, зразу присмирнів, зробив місце для Леся. Миколку наче підмінили. Рано лишившись без матері, хлопчина всім серцем тягнувся до тих, хто тепло і щиро ставився до нього, і, навпаки, зразу найжачувався проти грубості та жорстокості, зиркав з недовірою на кожного чужого. Тому було досить одного злого слова, і він уже наосліп кидався у бійку.

З того часу, як Лесь почав допомагати Миколці Гандрабатову, минув місяць або навіть більше. Норовистий хлопець звик до свого «вчителя», не дивився на нього спідлоба. І тепер, коли у нього не ладилося щось, сам піднімав руку і просив:

— Пані навчителько, най Лесик сяде коло мене...

2.

Одного разу, коли діти добре притомилися, прочинились двері й до класу вкотився, як бочка з-під пива, панотець Василій. Учні зразу притихли, як миші. Тремтіли й завмирали не так перед самим панотцем, як перед його вишневою палицею.

Своєю палицею отець Василій умів послугуватися краще, ніж міг би хтось придумати. Облюбувавши жертву, він обертав палицю загнутим кінцем, спритно закидав її на шию ошелешеному рабу божому, і не встигав той писнути, як уже лежав долілиць на стільці, а

панотець щиро заходився вибивати із його штанів ще літню пилюку. Торговицька дівчора називала душпастиря гицлем...

Коли отець Василій вкотився до класу, «штубаки» зірвалися із місця і закричали врізнобій:

— Слава Ісусу Христу!

— Навіки слава, — блиснув їм лисиною панотець і поклав на стіл палицю. — Пані добродійко! — звернувся він до вчительки. — Ідіть собі, прошу, до своїх, кгм, апартаментів. А я займуся трохи шибениками.

«Шибеники» прикипіли до місць. Навіть кращі учні — й ті посоловіли. Лесь покосився на свого сусіда: Гандрабатий, спершись ліктями на коліна, з тугою дивився у вікно...

— Що я завдавав вам того разу?..

Панотець ніколи цього не пам'ятав.

— «Помяни мня, боже», — вирвався Михась-Заяча губа.

— Ага, ага... Вивчили-сьте?..

— Вивчили-сьмо... — невпевнено прошелестів клас.

— Побачимо, побачимо... Ткачук!

Іванко облизав пересохлі губи і пискливим, не своїм голосом почав читати. Він проказував молитву такою скоромовкою, наче хотів якнайскоріше позбутися її. Видно було, що хлопець знає молитву на зубок. Недарма його набожна мама була в церкві старшою сестрицею!

— Добре, добре, — спинив панотець Іванків млинок і показав пальцем на передню парту. — Продовжуй, Стефанючко!

Щупленька, язиката Василюк Стефанюк густо почервоніла, ніби її зненацька зловили на поганому вчинку. Вона ковтала слова, як галушки, спотикалася на незрозумілому, але брела вперед відчайдушно, наче людина, яка хоче вирватись із трясовини.

Отець Василій невдоволено плямкав товстими губами, потім різко крутнув головою:

— Ставай на коліна!

Дівчинка, зіщулившись, подріботіла у куток. Вона ковтала сльози.

— Далі ти! — тичьнув отець палицею в груди Миколки Гандрабатого.

Той підводився поволі, аж парта заскрипіла. І, на диво всім, почав читати молитву без зупинки.

Лесь з полегкістю зітхнув. Та радів даремно: Миколка так калічив слова, що отець Василій хапався за щоку, наче йому виривали здорового зуба. Раптом хлопчина зупинився, ніби натрапив на колоду, яку ні обійти, ні об'їхати.

— «При понтійском Пилаті»¹, — прошепотів йому дальші слова молитви Лесь.

— «Прибив писком три лати!» — випалив Миколка.

Клас напочатку отетерів, потім зайшовся реготом.

— Як ти сказав, бовдуре? — насупився отець.

Миколка мовчав.

¹ Пилат з Понтії — римський намісник в Юдеї, який, за біблійським міфом, погодився на страту Христа, вмиваючи руки.

— «При пон-тій-ском Пи-ла-ті!» — підказав по складах уже сам отець Василій. — Повтори!

— «При попівській палаті!» — пробурмотів до решти спантеличений школяр.

Вишнева палиця, як вудка, потягла Миколку. Він спробував вхопитися за парту, але це не врятувало. Хлопець лежав на стільці, а важка кавуля затанцювала на його спині...

Леся наче щось підкинуло в парті. Вибіг посеред класу і вчепився попові за руку:

— Отче парох! Не бийте! Миколка не винен. Він не зрозумів...

— Теж палиці захотів? — замахнувся пан-отець на Леся, але його не вдарив. Відпустив і Миколку. А потім гукнув іншим: — Ану, марш звідси! Аби вашим духом тут не пахло!

Дітвора тихцем потягла з парт торбинки.

3.

Ще вчора лило як з відра, а нині зранку — погідно і тепло, наче серед літа. Мати з дівчатками набрали у хустини яблук і пішли до церкви. Нині ж бо свято — спаса! Щороку в цей день отець Василій урочисто освячує дари землі, щоб на майбутній рік уродило в садках ще рясніше.

Батько нікуди не пішов. Лесь теж примудрився залишитися удома: казав, що в нього болить голова. Насправді, хлопчину чекали побратими — за селом у глинищах.

Вислизнув за ворота. На вулиці вже не було видно жодної душі: всі, либонь, у церкві. Ні, не всі. Он ще хтось поспішає... То вистриб-

нув Миколка Гандрабатий. Довгоногий, розпатланий, він чесав п'ятами, озираючись, немов за ним гналася ціла зграя собак. Услід йому чулися прокльони.

— Чого біжиш, як по свячену воду?..

— Цить, бо чортів паламар почує, — просичав Миколка.

Лесь вагався одну мить:

— Біжи в наші ворота! У шопі¹ сховайся...

Гандрабатий прожогом шмигнув повз Леся на подвір'я.

Тої ж хвилини вигулькнув з-поза стодоли паламар Дмитро Сав'юк з ломакою в руці. Обвисле черево заважало бігти, тому, смішно придержуючи його лівою рукою, він хитався якось клишоного, відсапуючись. Помітивши Леся на воротах, раптом зупинився, наче загальмував:

— Куди ж побігла ота шельма?..

— Отуди! — Лесь показав рукою уверх вулички.

— Ну, пожди-но, урвителью! — пригрозив паламар і поніс спокійніше своє черево.

— Стихла завірюха? — висунувся з криївки Гандрабатий, як Лесь погукав його.

— Давно, — хмикнув Лесь.

— Оце добре, — звеселів Миколка. — А ти — не кулеша! Зарятував мене від череватого.

— Що ж ти йому таке наколобродив?

— Попище тепер почухається, де і не свербить: я йому всю грушу геть обтряс!

— Ну, це не біда. Збере грушки у кошики

¹ Шопа — повітка.

і все одно вина з них надушить. Ще й подякує тобі, бо не треба нікого наймати, аби обірвали!

— Чорта лисого надушить! З чого? З отой каші? Х-ха!..

— Чому з каші?..

— Дивак! Та там ні одної дулі цілої нема! Розповзлася по землі, гей тісто. — І Миколка скривився: — Ой, я такий голодний.

— Шупиння¹ будеш їсти?..

— Це ж цісарська їжа! Неси борзенько!

Миколка, сівши на порозі, кидав кашу в рот, як поза пліт, і не озирався. Нарешті підняв голову і обливав ложку.

— Ну, се вже інше діло. Тепер можу тобі розказати, якого фігля я встругав попові. Най гицель знає, як битися в школі!..

На торговицькій плебанії² був невеличкий сад: всього кілька яблунь і одна-єдина груша. Але яка то була груша! Стара, крислата, буйнолиста. Влітку, було, зірвеш з неї плід, надкусиш і кидаєш — оскома вже є на цілий тиждень! А прийде пізня осінь — не налюбешся плодами! Груші, мов кулаки! І солодкі, ніби медяні.

З цих дивних груш отець Василій готував собі вино. Ех і вино! Нале, бувало, в склянку, піднесе до очей, а воно, як той бурштин, переливається-іскриться всіма барвами. А вип'є, аж зажмуриться — така насолода!

Миколка таємниче шепотів:

— На ніч отой попище прив'язував до груші!

¹ Шупиння — кукурудзяна каша з квасолею і м'ясом.

² Плебанія — попівська садиба.

Кудлая, а вдень сам, як пес, пильнував її. Та я таки перехитрив! Нині, як він подибав до церкви, я переліз мур, видряпався на дерево і почав трусити. Груші загупали на землю, забризкали соком. Я глипнув униз, і мені стало жаль: добро пропадає! Але коли згадав свого кривдника, то знову зціпив зуби і переліз на другу гілку. Най пропадає! І так із цих дуль, опріч попа, ніхто хісна¹ не мав! Так лазив я з галузки на галузку, поки грушу не обтряс до решти. Най гицель п'є воду!

— А як набрів на тебе паламар?

— Я вже хотів злізати, коли бачу, паламар виходить із захристія², аби надворі кадильницю роздмухати. А тут ще з вершка груші стропотіли... Та паламар мене не впізнав. А ти не виляпаєш, га?..

— Хіба я дівчисько?

Микола перевальцем рушив поза хату.

4.

Повертаючись від тітки із Баганівки, Лесь побачив Гандрабатого біля облупленої дощамми та осінніми вітрами перехнябленої хижі, яка ще стояла, ніби надумувалася, на який бік їй зручніше впасти. З великого решета Миколка годував своїх голубів. А вони довірливо метушилися при ньому, сідали на плечі. Хлопець покликав Леся:

— Ходи, ходи-но ближче та поглянь, які у мене красені!

¹ Хосен — користь.

² Захристіє — присінок за вітарем у церкві.

Лесь підійшов і зупинився. Таких голубів, справді, ще не бачив: всі білі як сніг, горбодзобі, чубаті, ще й з довгими пухнастими лапсами на лапках. Справжні генерали!

— Торік дедьо з Молдавії приніс одну пару. А нині, диви, який у мене табунець!

Миколка раптом сплеснув у долоні. Птиці, мов на команду, залопотіли крильми і знялися в небо.

Перехопивши погляд Леся, зітхнув:

— Заздриш? А не варт. У нас нема більше жоднісінького живого хвоста. Ні корівки, ні вівці — лиш голуби у хлівці, як жартує дедик.

Рипнули двері, і з них вийшов, зігнувшись удвоє, Миколин батько, сільський гробар. Він примружився до сонця, позіхнув і глипнув сонними очима на хлоп'ят:

— А, дармоїди?.. Ну, піду в село, може, на бакун десь розживуся, бо вже вуха пухнуть...

— Не бавтєся, дедіку.

В селі говорили, нібито гробар з тих, які люблять, коли щось погано лежить. Але з селян ще ніхто ніколи не зловив його з чужим. Зате з ярмарку він завжди повертався не з порожніми руками. І зовсім з цим не крився, не раз навіть хвалився такою «покупкою»: квітчастою хусткою, кільцем ковбаси чи в'язкою обарінків¹. Коли його питали, що заплатив, він жартував:

— Недорого: як торгувався — руки тряслися, а як платив — болото розліталось!..

¹ Обарінок — бублик.

— Ти б хоча бога посоромився, Пилипе, — совістили гробаря побожні жінки.

— Бог не голий, його не треба соромитися, — сміявся старий Гандрабатий.

Він був свято переконаний, що поцупити щось у крамаря — не гріх і не крадіжка, бо той собі за день від людей вдєсятеро злупить.

Мабуть, через таких «покупців» Торговиця вважалася в околиці «зłodійським» селом. Як тільки якийсь торговицький дядько потикався в місті до крамниці, господар зразу підбігав до нього:

— Газдо, ви з Торговиці?..

— Ти сам зłodій!

Дядько чортихався і виходив.

Голуби вже давно повернулися з піднебесної мандрівки і зграйкою нипали довкола на подвір'ї. Миколка і Лесь сиділи на призбї.

— Не будеш далі вчитися? — спитав на рещті Лесь.

— Думаєш, не хочеться? — похитав Гандрабатий нестриженою головою. — Ще й як хочеться... Аби з того письма похопитися і не бути темним, як мій дедьо. Але до школи я вже не піду! От-от сніжком посіє. А босоніж за поріг не вийдеш... От ти тоді — чи пам'ятаєш перший день у школі? — теж штрикнув мене, що я третій рік до штуби ходжу. А хіба ж я винен, що в нас з дедиком одні шкарбуни? Взує він — то я сиджу в чотирьох стінах, взую я — то дедик мусить чипіти в хаті. Так, Лесю, я й до смерті штуби не закінчу...

— Не гнівайся на мене, Миколко, я ж не знав, що у вас така біда...

Уже вечоріло, і Лесь заквапився додому.

— Почекай! — підморгнув йому Миколка і перевальцем подався до хлівця. Вийшов, тримаючи в руках пару молодих сніжно-білих голубів. — На, це тобі!

У Лесю з несподіванки аж очі заблищали. Але раптом він опустил руки.

— Бери, бери, не будь дурний, — розсміявся Гандрабатий, відгадавши Лесеві думки. — Я ж не якийсь крамар і голубами не торгую. Я тобі їх, як другу, дарую!

— Дякую, Миколко...

— І я тобі, Лесю. Ти не такий, як інші хлопці. Не погордував...

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

1.

Морози міцно скували землю, сніги щедро засипали поля і дороги, вибілили видолінки й приярки. Благословенна пора для дітлахів! Так і кортить схопити з-під повітки санки, гайнути на горб і з розгону кинутися вниз — з вітром навперейми.

Та Лесеві тепер не до grindжолят. От-от різдвяні свята, а зізда не готова. Тож треба поспішати, аби хлопці на глази не взяли. Назвався грибом — ліз у борщ, хоч сторч! Піти цього року колядувати із зіздою — це вигадка таки самого Леся. Ровесники обома руками вхопились за неї. Чорний, наче циганчук, Іванко зразу вигукнув:

— Я буду чортом! Мій старший брат — коминяр у Городенці, візьму в нього на свята

одежу, дороблю ріжки і хвоста, почеплю собі червоний язик і — буду готов.

— Я наряджуся циганом, — пристав до компанії Петрусь Поливкан.

— А я — перекупкою! — подав голос Михась-Заяча губа.

— А з мене, либонь, добра коза вийде, — сказав Миколка Гандрабатий і раптом так замекав, що хлопці аж за животи схопилися.

Лесь ще восени знайшов на стриху¹ старі батькові чоботи і подарував їх приятелеві. Тепер той не мусив узимку нудитися у хаті, як на прив'язі.

Знайшлись кандидати і на трьох царів, пастишків та ангелів.

Тому тепер Лесь брався за роботу: стругав, різав, клеїв і зшивав. Батько привіз із Снятина різнобарвного паперу, картону, сухо-злітки. Але із зіркою хлопчині довелося добряче нагріти чуба! Сестри хотіли допомогти, але він відмахнувся від них, як від ос, щоб не лізли в очі.

— Ой людоньки! — співала Марія. — Дивіться, що наш парубійко робить! Не нитку в голку, а голку в нитку тичить! Сміхота! Вмерти можна!..

— Відчепися, смоло! — незлобиво відгризався Лесь, — Бо як тобі дам, то ногами вкриєшся!

— Мамо! Дивіться, він нас б'є...

У матері були свої клопоти. Тому кидала на ходу:

— Дай йому спокій, сороко!

¹ Стрих — горище.

— Не пхай своїх п'ять грейсерів, аби було десять, — додавав до того Лесь.

От, нарешті, роботі вінець! Зірка велика і барвиста, аж очі вбирає. А коли Лесь засвітив всередині свічку, зірка заграла барвами веселки, аж Марія сплеснула у долоні:

— Ой людоньки, адіть! Дедику, нене! Яку звізду змайстрував наш парубок!..

— Ой, яка файна! — застрибали Вікторія й Людмила. — Лесіку-телесіку, дай трішки потримати...

— Нате, причепи, — байдуже сказав.

Настав свят-вечір. В хаті чисто, прибрано. Батько вніс із стодоли пахучого сіна і розтрусив по долівці, розстелив на столі. В кутку, на покутті стояв собі «дід» — тугий необмолочений сніп пшениці. Мати накрила стіл чистою скатертиною, поклала один на одного три калачі, завітчану стьожкою і барвінком свічку.

В Лесь аж слинка в рот набігла. Мати з самого ранку заставила постити. Правда, Лесь потай за хатою змолотив байдигу калача. Але того — мало!

Коли на небі засвітилася перша зірка, батько наказав:

— Ну, жінко, досить нас голодом морити!

Сіли за стіл. Мати подала кутю. Батько набрав її у ложку і підморгнув дітям:

— Ану, ловіть! Подивимось, як бджоли будуть роїтися в цьому році!

Підкинув ложку каші аж під стелю. Дітлашня наставила руки, аби спіймати якнайбільше.

— В мене аж два рої! — вигукнула Марія, показуючи на долонях дві зернини.

— Не хвалися, бо в мене аж п'ять, — відгукнувся Лесь.

— Непогано, — озвався батько і скомандував: — Ану, змолотники, до роботи!

Іли мовчки з однієї миски, підставляючи долоню під ложку. І тільки тоді, коли в мисці показалося дно, Марія здогадалася:

— Йой людоньки! Ми забули перед святою вечерею помолитися!..

Мати так і залякла з ложкою в руці.

— Не біда! — мовив батько. — Бог простить, а люди не осудять, бо не бачили.

Перед варениками з капустою і смаженим оселедцем з грибами батько налив два келишки горілки:

— Вип'ємо, аби у гаразді до других свят дочекати!

Після начинки Лесь нишком попустив очура, але від столу не вставав. Не годилося! Треба було бодай покуштувати кожну з дванадцяти страв. Он ще парує борщ, чекають черги голубці, сушені яблука... «Не в кожного на столі нині така благодать, — сплигло на думку хлопцеві. — Миколка, мабуть, і одної страви не має на вечерю. Бо хто ж йому зварить та й із чого?.. Завтра вранці чогось прихоплю, най теж має свято!»

Повечерявши, батько підкрутив вуса і, трохи розохочений випитою горілкою, гукнув:

— А тепер киш, кури, в сіно!

Дітвора шугнула на підлогу. Дівчатка закукудакали, а Лесь закукурівав, наче справж-

ній півень. Потім, сміючись і штовхаючись, почали нишпорити в сіні.

— А що, є там яечка? — спитав батько.

— Є, є! Ой, як багато!..

Визбирали з сіна всі горіхи, обтрусилися і почали навперебій вихвалитися своїми знахідками.

— Пора вам нести вечерю дідові й бабі!..

Дітлахи охоче кинулись одягатися. Вони знали, що від баби й діда з порожніми руками не повернуться.

Батько передав один вузлик Лесеві:

— Цього гостинця, сину, віднесеш своєму колишньому «учневі». Най сирота також поласує.

— Миколці?

— Еге ж, а кому?..

— Ой дедику!.. — захлинувся від радості Лесь.

2.

Одразу після ранішньої відправи у церкві до Леся почали збиратися хлопці. Першим заскочив ухеканий, завжди меткий Іванко.

— Нема ще нікого? Х-ху! — полегшено зітхнув і став квапливо переодягатися.

Через кілька хвилин «чорт» з вилами в руках вистрибнув назустріч трьом царям, які поважно, що й личило за їх високим саном, вступили на подвір'я.

Незабаром зібралися всі. В хаті зчинився ярмарок. Замакала «коза», зняли галас, завзято торгуючись, «циган» з «перекупкою», заляскали батіжками «пастушки», пішов навпри-

сядки «чорт». Лише «тріє царі» намагалися зберігати спокій, супилися з-під своїх корон на веселу метушню «підданих»...

Лесь засвітив зізду.

— Пора вирушати!

— Е ні, так не годиться, — озвався Семен Мартович, який нагодився на ту пору до хати. — Перша колядка належить господарям.

— Ой вуйку Семене, вибачайте! — зніяковіли колядники.

— Гей-га, ану, Іванку, починай! — вигукнув Петрусь.

І хату звеселили:

Добрій вечір то-о-о-бі,
Пане господа-а-а-рю,
Ра-дуй-ся-а-а!..

— Файно співаєте, хлоп'ята, — похвалив Лесів батько, коли закінчили колядку. — А хто у вас скарбник?

— Я, вуйку Семене, — крутнувся Іванко-чорт. — Бо у мене — он які кишені!

— Ну, тоді одержуй плату за колядку. — Мартович дав хлопцеві корону. — Тільки глядіть: не бешкетуйте, аби на вас потім не скаржились до гміни.

Надворі стояла погожа година. Сонце аж сліпило. Під ногами порипував сніг. З усіх кутків села перегукувалися дитячі голоси.

Колядники зачудовано й заздрісно лупали очима на барвисту зірку, голосно реготали з витівок чорта чи кози. Деякі не втерпіли і собі приєдналися до комедії.

— Від кого почнемо?..

— Підемо до війта!

Швець теж сів — під вікном. На столі — почата пляшка горілки... надкушена цибулина... кілька крайців хліба... П'яний!

— Вуечку, я...

— Мовчи! — сердито гримнув швець.

Тремтячою правицею налив чарку горілки, та не випив. Обхопивши голову руками, схилився на стіл, і його сутулі плечі дрібно задрижали.

«Чого б це то?» — стривожився Лесь.

Швець трохи заспокоївся, та голови не піднімав. Здавалося, що він отак заснув, прибитий якимсь горем. У Лесь зблиснула надія: «Почекаю трохи і потихеньку вислизну. Поки він отямиться, я буду вже за перелазом. Ого, другий раз йому не попадуся!»

Виждавши ще хвилину, хлопець звівся з ослона і вже намірявся нишком чкурнути з хати, коли рипнули двері — і на порозі зупинився батько.

— Добрий вечір, Мироне, — привітався батько, навіть не глянувши на сина. — Переказували хлопці, що мій парубок тут перед тобою провинився. То я прийшов за ним.

— То це твій, Семене? — заметушився швець.

Лесь не знав, куди очі дівати.

— Дедику...

— Вдома поговоримо! — відрубав йому батько.

А швець застогнав:

— Ой, таке нещастя звалилося на мене...

— Знаю, знаю, Мироне, — схилив голову батько. — Я чув від людей.

«Про що це вони?» — насторожився хлопець.

— Нема уже моєї Марії, ой, нема, Семене, — заридав Мирон, і по його зморшкуватому, худо-

му обличчю скотилися сльози. — І свят не дочекалася, небога. У шпиталі згасла...

— Заспокійся, брате, всі там будемо...

«Невже вуйна Марія умерла? А я, дурень, із своєю колядкою вихопився, гей Филип з копель!..» — В Лесь від жалю теж набігли сльози.

— А тут новий клопіт, — виливав свою журу швець перед Семеном. — Обійшов нині півсела, аби хтось привіз небіжку до хати. І гадаєш, дістав-ем коней? Ага! Тепер сиджу й не знаю, що робити...

Батько поклав руку на його плече:

— Завтра моїх візьмеш.

— Файно дякую тобі, Семене, — вхопив його за рукав Мирон. — А твого хлопця й пальцем я не зачепив...

— Се даремно! — нахмурився батько.

Ішли додому мовчки, як чужі. Душу хлопця гризло запізніле каяття, муляло сумління. «Ех, якби мені той розум наперед, що хлоп має назад», — згадалася Лесеві поговорка єврея-ганчірника, який двічі на рік появлявся з нехитрим товаром і в Торговиці.

Лесь крадькома позирав на батька, намагуючись вгадати, що його чекає. Еге, вгадаєш! Батько ступав важко, не кажучи ні слова... А коли переступив поріг, то скинув кожух і жбурнув його на скриню, наче свого найбільшого ворога. Далі розстебнув ремінь:

— Скидай штани!

— Дедику, я ж не знав... — захлинувся хлопець.

Та батько не слухав.

Отак Лесь Мартович за свій перший твір одержав перший гонорар. Як добре, що він завжди буває невеликий!

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

1.

Перед сільською школою зупинилася старенька єврейська халабуда. З неї вистрибнув панок з жовтим портфелем під пахвою, махнув візничкові й закрокував до школи.

— Шпектор...¹ Пан шпектор приїхав! — блискавично рознеслася вістка.

Сполошилася і старенька вчителька. Вона помітно зблідла, тремтячими руками зняла окуляри і, спотикаючись, подріботіла до дверей назустріч несподіваному гостю.

«Шпектор» влетів, як бомба, до класу. Він був ні високий, ні низький, ні товстий, ні тонкий, ні старий, ні молодий, з носатим лицем і булькатими, як у сови, очима. Зняв капелюха і промимрив:

— Нех бендзе похвальони Єзус Христус!²

Учні розгубилися. До них по-польськи ще ніхто ніколи не вітався. І закричали врзнобій: одні — «Слава Ісусу Христу!», інші — «Добрий день!». Панок промовчав і мирно сказав учительці:

— Нех пані провадзі далей заєньце!³

Учні читали, переказували прочитане. Хто

¹ Шпектор — інспектор.

² Слава Ісусу Христу! (польське).

³ Нехай пані проводить далі заняття! (польське).

краще, хто гірше. Панок, не присідаючи, озвався до учня, що відповідав:

— А teraz повтуж то само по-польську!¹

Учень, який до цього жваво переказував, раптом починав заїкуватися. Інспектор витер хустинкою лисину і розпорядився:

— Досиць! Проше пані одпусціць дзеці додому!²

Увечері прийшов із гміни батько. Лесь помітив, що старий засмучений. До вечері майже не торкнувся. Покопирсався ложкою у мисці і, глянувши на Леся, сказав:

— Угробили, сину, твою вчительку...

— Як угробили?

— А так. Не до вподоби припала панам.

— Хто ж її не злюбив? Хіба отой носатий?..

— І він, і управитель.

— А цей чого?..

— Не може забути, що вчителька обстала за село, коли почалася ота тяганина за пасовисько.

— А вчителька що?..

— А що ж її, бідолашній? Слухала, слухала — і раптом схопилася за груди...

— Вмерла? — вжахнувся хлопець.

— Ледве відходили. Довелось везти до шпиталю.

— Видужає і знову повернеться. Чи так, де-дику?

— Боюсь, що в селі її вже не побачимо. Пани тільки чекали якоїсь зачіпки. Отак-то, сину, в

¹ А тепер повтори це саме по-польськи (польське).

² Досить! Прошу пані відпустити дітей додому (польське).

цьому паршивому світі! Тепер чекайте в школу нового учителя...

Лесь поволікся до своєї лежанки. Сумні думки обсіли його голову. Несподіване нещастя, яке так знічев'я звалилося на стареньку вчительку, колючкою поранило серце.

«Клятий управитель! — мучився Лесь думками. — Занапастив торік Настуньку, а тепер знайшов нову офіру...¹ І нема на нього ніякої управи... Що хоче, те й робить... Злий, безсердечний чоловік!»

Семен Мартович наче у воду дивився: Ядвіга Ядуюжинська до Торговиці більше не повернулася. Виїхала у Львів до якогось далекого родича...

2.

Новий учитель пан Владзімеж Вольський був молодий кавалер², з військовою виправкою і галантною поведінкою. Ходив він у білих спортивних штанах і такій же сорочці, з закоченими рукавами.

В селі говорили, що новий учитель досі служив у війську, навіть дослужився до капрала³, а ретельним мордобиттям рекрутів⁴, каторжною муштрою мав усі шанси невдовзі авансувати на офіцера. На перешкоді військовій кар'єрі став неприємний випадок. Скатований ним рекрут помер на руках друзів. Факт став відомий пресі:

¹ Офіра — жертва.

² Кавалер — нежонатий.

³ Капрал — унтер-офіцер.

⁴ Рекрут — новобранець.

зчинився скандал. Щоб його пригасити, капрала Вольського звільнили у запас. Так недопечений офіцер цісарсько-королівської армії скінчив військову кар'єру.

— Диму без вогню не буває, — говорив людям мельник. — Поживемо — побачимо, яку цяцю нам пани підсунули.

Учителем пан Вольський зробився несподівано. Поволочившись без роботи, він завітав у Торговицю до панського управителя, свого кривняка¹.

— Добре, що ти приїхав до нас, Владзю, — потер руки Пшепюрський. — Будеш мені потрібний!

— Що, вуяшку², четвертого до бриджа³ бракує чи компанії до келішка?

— Це саме собою. Та є й поважніша причина. Я би сказав, державна справа. От-от почнеться в нашім краю передвиборна гарячка. Боюся, аби торговицькі хлопи нам не підсунули свиню...

— А що я можу вдіяти? — здвигнув плечима Вольський.

— Ми зробимо тебе довіреною особою графа Пшитулінського, нашого кандидата. Звичайно, в селі ніхто не має знати, на чий млин готуєш воду. І помаленьку готуй ґрунт для кампанії... Для цього я тобі й роботу знайду. Будеш бельфером⁴.

¹ Кривняк — родич.

² Вуяшек — дядько (польське).

³ Бридж — гра в карти.

⁴ Бельфер — презирлива назва вчителя.

— Зварйовалесь, вуяшку?¹ — скочив на ноги Вольський.

— Не гарячкуй, так треба.

— А хіба в селі нема вчителя?..

— Є стара дримба, — скривився Пшешпорський. — Але її до тижня в Торговиці не буде!..

— Щось не хочеться мені у цій глушині закопуватися...

— Це ж тимчасово, Владзю! Можливо, рік, ну, півтора... А там: «Гуляй, душа, без контуша!»² Пан граф тобі за послугу не поскупиється — знайде тепленьке місце.

— Тоді все в порядку! — піднявся настрої Вольського. — Вип'ємо за успіх!

Ось чому приїхав до торговицької школи носатий інспектор!

3.

Пан Владзімеж Вольський наробив у школі дива. Він почав казати, що цісареві більше важить один вояк, ніж вивчений хлоп. Не буде тоді всяких мужицьких горланів. Аби хлоп потний, дужий і слухняний!

Коли Вольський заходив у клас, учні скоплювалися з місць і виструнчувалися, як жовніри перед генералом. Черговий доповідав:

— Пане професор!³ В класі дванадцять учнів! Нема Дмитра Галуха, Петра Тріщука, Павла

¹ Збожеволів, дядьку? (польське).

² Польське прислів'я.

³ Професорами в Галичині величали й сільських учителів.

Нагірняка і Парасинки Бербенючки. Всі, що є, готові до науки!

— На перевірку! — командував Вольський.

Школярі вмиг вискакували з-за парт, шикувалися в ряди. Вольський з тростиною обходив своє босоне військо, зауважував:

— Пострижись, опудало!.. Підтягни черево!.. Не шморгай носом, мудю!

Ті, хто провинився, знали, що їх чекає: на перший раз — зауваження, на другий — миття підлоги поза чергою, на третій — знайомство з учителевою тростиною...

Закінчивши перевірку, Вольський розвалювався в кріслі і наказував:

— Вийняти книжки!

Школярі тягнулися до тайстр.

— Читай! — учитель навмання показував тростиною на переляканого Гриця чи знічену Ганнуню.

Читати мали голосно, виразно і швидко. Горе тому, хто заїкався або ковтав слова! Тростинка пана Вольського тоді не дармувала. Кожного дня третина школярів чухала собі спину, а друга третина стояла на колінах по усіх кутках...

Вольський наспіх завдавав домашнє завдання і виводив дівчорі на «пляц», як він назвав обчовгане ногами школярів подвір'я коло школи. Починалась муштра. Вольський заставляв своїх вихованців марширувати у строю, стрибати через колоди з набитими піском тайстрами, чи «скакати жабки»...¹ І так годину, другу. З утоми діти падали, як мухи.

А Вольський реготав...

¹ «Скакати жабки» — стрибати навкарачки.

Учні один за одним переставали ходити до школи. Посипалися скарги. Але новий торговий учитель продовжував безкарно свої капральські експерименти.

Якось Семен Мартович, повернувшись додому, спитав:

— Ти чув новину, Лесю?

— Яку, дедику?

— А ту, що твій учитель ні за що, ні про що побив Гандрабатого.

— Миколку? Коли?

— На двірському ставку захопив. Не знаю, чого хлопця туди потягло. Може, скупатися схотів, може, якусь рибину спіймати... На щастя, люди збіглися. Миколку непритомного принесли в рядні до хати...

Другого дня Лесь не пішов до школи. Замість книжок він поклав у тайстру гладушик¹ молока, свіжу паляницю й подався на Баганівку.

Миколка лежав прикритий верітчиною. Біля нього погорбився батько. Помітивши Леся, Миколка кволо осміхнувся:

— Ади, як файно мене спорядили... Вертався я з поля до села. Ходив колоски для голубів збирати. Наколов на стерні ноги і підійшов до ставка, щоб їх бодай трохи намочити. Встиг сісти під вербою, як дідько надніс вчителя. «Воду каламутиш? — схопив мене за груди. — Душу витрясу!». Шарпнувся я від біди убік і якось нечайно роздер йому сорочку. Він осатанів...

Миколка облизав пошерхлі губи. Лесь квапливо налив молока.

¹ Гладушик — глечик.

— Тому капраліні ми відплатимо! Най мене дідько вхопить, як він, шельма, не засміється ще від нас на кутні! Тільки ти видужуй...

4.

Управитель викликав Вольського у двір.

— Я мав тебе за спритного хлопця, а ти що натворив? — гримів на племінника. — Муштру завів! Дітей розігнав!.. Мовчи, не виправдовуйся! Як ти, йолопе, думаєш влізти у душу мужика, коли ти сам поводиш себе, немов дідич за панщини?.. Закарбуй собі на носі: у душу батька найлегше добратися крізь душу дитини...

Після крутої прочуханки на фільварку пан Вольський зрозумів, що передав куті меду й почав міняти тактику. Щоб не свербіли руки, він перестав брати в клас тростинку, занехаяв муштру. Школярі полегшено зітхнули. Вони ніяк не могли второпати, яка притичина сталася з учителем. Незрозуміла поведінка «пана професора» і радувала їх, і бентежила.

Вольський почав бувати «на людях». Заходив до корчми, щедро пригощав війта, радних і багачиків. Горілка розв'язувала газдам язики. Коли підпилі нарікали на нові податки, сваволію управителя, він приставав до бесіди, ставав ніби ревним захисником селян.

— Поки ви не знайдете свого, хлопського оборонця, доти будуть пити із вас кров усякі пани! — підливав дядькам у келішки Вольський.

— Правда, пане навчителю, — потакували пані язики. — Але де його шукати? Тепер такий світ настав, що порядного чоловіка серед білого дня тяжко й зі свічкою знайти!

— Світ не без доброї людини! — повчально вів учитель. — Я, приміром, знаю такого чоловіка, що за бідними обстане. За графа Пшитулінського чували?..

— Брехати не будемо — не чули! Але знаємо більше: усі пани одним миром мазані!

— Кожному дай та дай! Не тільки, а те-льсь!..

— Е ні, так не кажіть, — заперечував пан Вольський. — Граф Пшитулінський не такий, як інші. Він хоч і граф, а бідному з себе і сорочку скине. Горніться до нього. Кажуть, ніби скоро якісь вибори будуть. От кого б вам обрати послом. Він би й податки зменшив, і ваших панів прикрутив би зразу. Адже його в самому Відні знають!..

Щедре частування робило своє. Деякі падкі на дурничку дядьки вже навіть божилися голосувати за самого дідька, аби тільки з того мали якийсь хосен.

Кілька разів пробував пан Вольський зтягнути до Юдки і писаря, але Мартович чемно відмовлявся:

— Дякую, пане професоре! Роботи стільки, що у голові вже без оковитої веретениць. От дочекаємося святок, тоді може, і пропустимо в добрій компанії по чарці!..

5.

Гандрабатий одужував. Лесь майже щодня навідувався до свого побратима.

Сідали на призьбі і довго сперечалися, як ліпше відомстити пану Вольському.

— Я йому повибиваю вікна! — гарячився Миколка.

— Цим ти йому великої шкоди таки не заподієш.

— Тоді підстережу, як буде йти вночі від Юдки!..

— Пусте. Наробить крику, і тебе зразу зловлять. Тут треба встругнути щось таке... Щось таке, Миколко, аби все село його взяло на глузи! Тоді б йому більше не було в Торговиці роботи!..

— Ех, якби його якось заманити до Петра Гринюка і спустити з ланцюга на нього бугая! Ото б сміху було! — фантазував Миколка.

— Придумаємо і без бугая, — пообіцяв Лесь.

Вже третій день сонце над селом стояло таке розпечене, ніби його вишняли з ковальського горна. На небі — ні хмаринки. Лесь стомлено брів до села з поля — носив косарям полуденок. Від ставка повіяло прохолодою. «Скупаюся!» — подумав собі хлопець і почав роздягатися. Не встиг ще й скинути сорочки, як поблизу почулися кроки. Лесь присів у кукурудзі. Наближався Вольський. Він підійшов до води, попробував рукою, чи тепла. Потім, роздягнувшись, стрибнув у ставок і гарними, розмашистими ривками поплив до того берега.

Лесь обережно вислизнув і, не оглядаючись, помчав до села. Йому не хотілося потрапити вчителю на очі. Вже біля хати Лесь осінила спокуслива думка!..

Наступного дня з самого полудня у кукурудзі над ставком сиділи Лесь і Гандрабатий. Ставок дрімав у вінку високих верболізів. То тут, то

там ліново скидалася риба, сонно шелестіла осока. Хлопців мучила спрага, пересихало горло, але вони поста не покидали. Пан Вольський не з'являвся. Час тягся нудно, як волоська дойна...

— Либонь, цього разу жмикрут вислизне, — пробубонів Миколка, змокрілий від поту.

— Ще почекаємо трохи. Нині сонце пражить, ніби найнялося. Не може бути, аби не прийшов...

— А може, його у селі нема? Його часто кудись дідько носить!

— Цить, хтось наче йде...

Хлопці вмиль притихли, а їх сторожки очі пильно придивлялися до околиці.

— Він! — звеселів Миколка і штовхнув Леся під бік.

Справді від села стомленою ходою наближався Вольський. Щойно приїхав з Городенки. На ньому був, замість спортивного одягу, новий чорний піджак і такі ж штани. В руді він ніс чепурний капелюх з вузькими крисами, яким обмахувався від спеки. Хлопці ще ніколи не бачили його в такому костюмі.

— Вичепурився, як фронт¹ на зальоти!

Тим часом пан Вольський підійшов до ставка, вийняв газету, розстелив її і поклав на неї капелюх. За хвилину тут же лежали черевики, піджак і сорочка. Озираючись, він скинув штани. Весь одяг обережно відніс у куші. Потім підбіг до води, умочив два пальці, перехрестив волохаті груди і з розгону плюхнувся з високого берега, аж хвилі пішли колами.

— Пора! — шепнув Миколка.

¹ Фронт — чепурун.

Пан Вольський доплив до другого берега, вийшов з води і ліг на пісок. Було видно, що він не збирається швидко повертатися.

Леся повз берегом, як вуж. Виучка пана Вольського не пропала даром! Невдовзі Леся був уже біля того місця, де учитель заховав одягу. Серце гупало молотом, піт заливав очі. Леся почав жужмом запихати одягу в мішок, що прихопив з собою. Все! Лишилася на місці тільки одна газета...

Повертався тією ж дорогою. Із ношею повзти було незручно. Мішок весь час чіплявся за куші, і його доводилось підсмикувати. Нарешті, з бідю доповз у кукурудзу.

— Давай каменюку!

Вона лежала поруч. Хлопці завчасно принесли каменя з дороги, щоб мати під руками. Миколка хутко запакував його до одягу, і вони нахильці покотили мішок до ставка. Опинившись на березі, хлопці взяли лантуха у руки, понесли в очерет і обережно, щоб не хлюпнуло, занурили у воду. Мішок пішов на дно...

— Спіймалася рибка! — задоволено хихикнув Миколка. — Пора нам звідси змотувати вудочки.

— А може, почекаємо? Дуже кортить глянути, як наш панич без порток¹ буде манджати до села!

Боятися їм нічого: у кукурудзі, як у лісі, їх ніхто не знайде. Коли навіть дійде до крутого, вони встигнуть вислизнути. Підуть собі кукурудзою і аж ген-ген на другому кінці лану вийдуть! Одне дошкуляло: замучувала спекота.

¹ Портки — штани.

І на зуб щось кинути не завадило б. Та задля такої okazji варто потерпіти...

Хлопці не зразу завважали, що Вольського на піску нема. Помітили його аж тоді, коли він уже, фиркаючи, наче жеребець, вилазив на берег, де залишив одержу.

— За такі жарти лиш морду набити! — почувся з кущів.

Хлопці аж душилися від сміху, спостерігаючи, як Вольський нишпорить по березі.

Але тинявся там недовго, бо нова біда, здавалось, тільки чекала, щоб накинутись на горопашного невдачу. Хоч вже було генген з полудня, але сонце пражило немилосердно.

— Спече, як на пательні. Вночі витимуся з болю. Якщо, звичайно, до того часу мене шлаг не трафить. Треба знову лізти у ставок, на березі не витримаю довше... Ех, до дябла¹, хоч би чимось головою прикрити!..

Занурившись по шию у воду, Вольський відчув полегшення, але ненадовго, бо почали дошкуляти п'явки. Пан Вольський із огидою відривав їх і кидав від себе. Даремна робота! Терпіти далі не ставало сили, і він, мов корок із пляшки, вистрибнув на берег. Але пекуче сонце недовзі його знову загнало у воду на потіху п'явкам...

Тільки надвечір біля ставка появилася вершник. Пан Вольський упізнав опасистого двірського економа, що мчав до фільварку.

— Пане Вонтрукба! Рятуйте!..

¹ До дябла — до чорта (польське).

— Це ви, пане Влодзю? — осадив коня економ. — Прохолоджуєтесь?..

— Най то дідько візьме, — скрикнув пан Вольський. — П'явки мене заїдають!..

— Чого ж пан Влодзьо кисне у воді?..

— Та бачите... Коли я купався, хтось мій костюм поцупив...

Економ вибалушив на нього великі, як сливи, очі і раптом зайшовся таким реготом, мало не впав з коня.

— Пардон, пане Влодзю, — заткав рота вусом. — Що ж пан від мене хоче?..

— Пришліть мені з фільварку яку-небудь одержу...

— Га-га! Га-га! — чулося з дороги.

— А щоб ти вдавився отим сміхом! — закрипів зубами Вольський. — Тепер оце базікало роздзвонить усюди про мою пригоду! Хоч із села втікай!..

Він не помилився. До вечора не тільки на фільварку, але й у селі знали, що з ним сталося.

Пан Вольський зник з Торговиці так само несподівано, як і з'явився тут...

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

1.

Лесь просипається раптово і зразу мружить очі від тьмяного світла, що сіпає у черепку на припічку. На печі сидить матінка. В маленьких, мов у дівчинки, руках хурчить вер-

тено. Невсипуша мати, коли ж вона відпочиває? Цього Лесь не знав.

Хлопцеві жаль неньки. І раптом він чує: матуся замуликала якусь пісню. Видно, їй теж наскучила одноманітна робота, і щоб розвіяти нудьгу, вона, ніби самими губами, стиха заспівала-затужила. Лесь став прислухатися до неньчиної пісні, що ледь-ледь журчала, ніби далекий лісовий струмочок:

Ой, під гаєм зелененьким
Ходить легінь молоденький...

А коли матуся на хвильку вмовкає, аби язиком зволожити нитку, хлопчина відкидає із себе рядно і пригортається до неньки:

— Мамо, про кого ця співанка?

— Спи, Лесику, спи. До ранку ще далеко!

— Про кого, ненько?

— Про Довбуша.

— А хто він такий?

— Народний оборонець. Той, що в багатих відбирав, а бідним роздавав.

— Сам один?

— Ні, з ним були побратими вірні, теж опришки.

— А де ж вони жили?

— Кажуть, у Карпатах, у печерах переховувалися. Там, либонь, і зберігали свої скарби та зброю.

— А як його звали, мамо?..

— Довбуша? Так, як тебе, сину, Олексою, Лесем...

Хлопець уже заснути не може. Нехитра неньчина оповідь розбурхала уяву. З-перед його очей не сходив образ ватажка карпатських

опришків з гострою барткою¹ в руках, з пістолями за широким чересом². Навкруги — вірні побратими, які на перший його поклик готові кинутися в бій, на криваву січу за покритих джених...

«Як виросту великий, буду таким, як Довбуш! — мріє Лесь, стискаючи малі кулаки. — Зберу собі ватагу і буду карати панів і багачів. Гм, а чому, як виросту?.. Хіба вже тепер не можна зібрати таку ватагу босоногих? Ого, ще й яку!»

Іванко і Петрусь з охотою підуть опришкувати. А Миколка Гандрабатий? Тому лиш свисни! Ех, якби десь роздобути кріс³, вони б могли провчити панських польових, щоб не займали в них худобини, або й самого пана управителя. І за Настуньку, і за вчительку треба йому помститися... Поговорю з хлопцями!» — вирішує остаточно Лесь.

2.

Вже кілька днів за селом, на «збродах», хлоп'ята граються в опришків.

— А нумо, побратими, панів бити! — гукає Лесь-Довбуш.

«Опришки» розмахують дерев'яними шаблями, з вереском накидаються на своїх «ворогів». Ось біля купи сірого каміння росте величезний, викоханий будяк з червоною, як жар, головою.

¹ Бартка — топірець.

² Черес — широкий ремінний пояс.

³ Кріс — карабін, рушниця.

— Молися богу, пане управителю! — грізно гукає будякові Лесь. — Смертна година твоя — тут! Ану, хлопці-молодці, яку кару оцьому катюзі придумаємо?..

— Смерть! — відповідає хором товариство.

— За Настуньку, за вчительку нашу — смерть! — командує «отаман», і кілька шабел зразу скошують «ворога» під корінь.

Розправившись з «управителем», хлопці йдуть шмагати його помічників — «економа», «польових», «дозорців». Це теж чортополох, лише менший на зріст...

А потім, залишивши одного біля корів, гуртом ідуть на горб, в закинуте глинище, де потай від дорослих уже цілий тиждень копають печеру. Бо які ж це, скажіть-но, опришки, що без схованки?

Печера майже готова. Вона довга, вузька, темна і вогка. Але це марниця! Ось вистелять її папороттю й смеречиною, завітчають м'ятою та й зроблять свою криївку затишною, що гей!

3.

Морочливий день випав Семену Мартовичу. Зранку лиха година наднесла в село податкового комісара. Він довго рився у паперах, мов свиня у листю, грозив розігнати таку громадську раду, що потурає мужикам, і лише перед обідом, охриплий від люті, поплентався промочити горло.

Потім до гміни заявився жандарм. Чого він хотів—до ладу не знати. Розвалившись за столом, відсапувався, мов загнаний кінь, витирав

хустинкою вгодовану шию, кляв на чім світ стоїть спекоту, сільські дороги і свою паршиву службу. Оговтавшись, завів розмову здалека. Поцікавився, чи часто трапляються в Торговиці бійки та крадіжки, чи не бешкетують по ночах парубки, чи в добрих стосунках селяни з двором, церквою та школою? Поки так розп'якував із війтом, Мартович бився з думкою: «Чого постерунковий прибився до села? Чей же не для того, аби собі послухати сільських новин та пліток...» І лише, збираючись назад, жандарм трохи відкрив свої карти:

— А чи не заходять до вас у село сторонські баламути, пане війте? Ну, всякі студентики та агітатори. Бо їх тепер розмножилось, як тих тарганів: скоро ж вибори...

— Може, десь по селах і вештаються, — знизав плечима війт. — Наше село — спокійне...

— А ви принохуйтеся лучче, бо саме в тихому болоті чорти водяться, — зареготав постерунковий. А за тим насупився: — Помітите в селі крикуна — гоніть його в шию! Або лучче — дайте знати нам, у жандармерію. Ми йому рота заткаємо!..

Спекавшись непроханого гостя, Мартович подався ще на край села, щоб помирити на межі двох газдів. Тісно на землі людям у Торговиці, ой, тісно! Та чи тільки тут? По всьому Покуттю безземелля душить селянина.

Повертався до своєї хати — стомлений, голодний. Але несподівано надійшов на вчителя, який, спершись на палицю і задерши голову з гострою борідкою, спостерігав за воронячою метушнею на церковних осокорах. Він скидав

ся в цю мить на делеку, що застиг у мочарах на чатах.

Після втечі Вольського в Торговицю приїхав учителювати Северин Навроцький — з маленькою хворою дружиною і двома синами-гімназистами. Він не замикався у чотирьох стінах, швидко перезнайомився з торгівцями. Школярів, як кажуть, держав у руках коротко, але таки не строго. Навіть найвідчайдушніші шибайголови від одного погляду цього вчителя вгамовувалися. І діти, і дорослі спрагло ловили кожне його слово.

Мартович хотів обминути вчителя, бо на голодне черево — яка бесіда? Але Навроцький сам помітив писаря. Він простяг до нього обидві руки, закрокував йому назустріч:

— Має поважаннячко, пане Мартович! Як ся маєте?..

— Як горох при дорозі: хто захоче, той скубне, — осміхнувся Семен.

— Тоді дозвольте і мені скубнути.

— Скубніть, лише не боляче, — жартома нахилив перед ним голову Мартович.

— Давненько я збирався з вами поговорити, та все якось ніколи. Про вашого сина побесідувати хочу.

— Чи не накоїв там чогось?

— Якби накоїв, я б і сам з ним впорався. Мене цікавить от що. В цьому році хлопець закінчує школу. Що думаєте робити з ним далі?..

— Над цим і я вже морочив голову, — признався Мартович. — Спочатку думав залишити його на господарці. З мене газда, гей з клоччя батіг, закис у тій гміні. Якби не жінка

з дівчатами, то моя господарка вже давно б пішла на бубон. Важко їм самим. Треба помічі. Але бачу, що до газдування хлопець неохочий. А далі його вчити, то не відаю, чи подужає.

— Ого, ще й як подужає! — пристукнув ціпком учитель, ніби припечатав. — Голова у нього ого-го! Вмить усе вловляє! От якби до цього ще трохи старанності...

— От-от, я й кажу... А що ви скажете, коли пошлю Леся до школи в Городенку або в Снятин?..

— Не раджу. Що то дасть? Тільки рік змарнує. Віддайте до гімназії. За вісім років буде вже з матурою¹. А там, дивись, і в університет вступить! Тим більше, що ви маєте, так би мовити, матеріальні умови. Ні, ні, не перечте! Знаю, що й у вас не переливається, але багато хто в Торговиці і того не має. Слухайте сюди, — взяв Семена за петельку від киптаря вчитель. — За вакації² я підготую вашого сина до вступу в гімназію. Його, Івася Ткачука і Петруся Поливкана. Теж здібні діти! Жаль тільки, що в їх батьків, як кажуть, кишка тонка, бо за квартиру і навчання платити треба. То як, пане добродію, не заперечуєте?..

— Скажу тільки спасибі, пане вчителю, — потиснув руку старенькому Мартович. — Мені, бігме, не віриться, що Лесь може бути гімназистом!..

Саме в цю мить із вулички вибіг розхри-

¹ Матура — іспит зрілості.

² Вакації — канікули.

станій, переляканий Миколка Гандрабатий. Помітивши їх, він закричав:

— Вуйку Семене!.. Пане навчителю!.. Хлопців глина приспала!..

— Де?

— В старому глинищі..

Мартович глухо застогнав і невидючими очима озирнувся навкруги. З поля над'їхала підвода. Семен спотикаючись кинувся до неї, випряг коня, скочив на нього охляп, і поки сторопілий селянин опам'ятався, він сховався вже за поворотом..

...Хлопці засиділися в печері. Вони хотіли до вечора закінчити її, аби завтра впорядкувати кривку, перенести сюди деякі речі. Працювали дружно і завзято. Навіть ледацюватий Михась-Заяча губа не відставав від гурту.

Несподівано поблизу щось загуркотіло, і хлопчаки здивовано озирнулися, але нічого підозрілого не помітили.

— Миколко, — сказав Лесь, — піди-но глянь, що там таке коїться.

Гандрабатий поповз до виходу. При вході в печеру валялося груддя свіжої глини, що обвалилася зі стелі. Хлопець чимдуж вистрибнув надвір і закричав:

— Вилазьте, хлопці, бо присипле!

Еге, пізно! Почувся тріск, шарудіння глини, і вхід завалило. Переляканий Миколка кинувся на виручку. Хапливими руками відгортав завал, але швидко зрозумів, що його старання марні. Зі стелі далі осипалася земля. Тоді хлопець помчав до села.

...Семен Мартович скочив із коня і метнувся до печери. І лише тепер збагнув, що

він — голірuch. А в печері діти, його син... Чи ще живі?.. На щастя, невдовзі наспіли люди з лопатами. Їх привів Миколка.

Прохід швидко очистили, і кілька селян обережно влізли до печери. Хлопців відшукали. Вони відбулись тільки переляком.

— А де наш отаман? — отямившись, вигукнув Миколка.

Справді, Леся не було..

Миколка першим шугнув у печеру, а за ним — Мартович. З кутка почувся тихий стогін. Кинулись до глини і за хвилину витягли напівживого Леся. Але він не плакав, не скаржився на біль.

Більше тижня нудьгували торговицькі «опришки» без свого ватажка. Він лежав дома і гоїв боки, прим'яті глиною..

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

1.

Минуло два тижні, як розписали вибори до державної ради, але у Торговиці це мало кого цікавило. Хіба мужикові, міркували люди, не все одно, кого оберуть послом? Від цього йому легше не стане. На те він і мужик, аби платив податки, перед кожним паном скидав шапку та й пильнувався, щоб йому якась міська латка не заїхала у зуби. Буде, як і було: за кого скаже староста, за того й проголосують!

Та цього року в покутських селах повіяло якимсь новим вітром. Покотилися чутки, ніби-

то в навколишніх селах висунули кандидатами на послів своїх людей, які будуть обстоювати в отій віденській раді, щоб якось уменшити мужицьку кривду. Тож усі селяни повинні об'єднатися і помагати собі, а не лити воду на панський млин.

В селах почали появлятися сторонські люди, меткі студенти¹. Збирали людей на віча², радили, кого на посла обрати, розповідали про панські махінації на виборах, застерігали народ, аби не лакомився на п'ятки, що їх щедро платили пани за кожен голос на урядового кандидата, бо так роблять зрадники, а не порядні люди. Таке віче мало бути і в Торговиці.

Заворушилися-стривожилися пани. Повітовий староста і його помічники, як облуплені, шастали по селах, вихваляли до небес урядових кандидатів, обіцяли від їх імені золоті гори, залякували незгідливих.

Передвиборна гарячка затіпала повітом...

Якось увечері Лесь запитав:

— Дедику, що воно таке — вибори?

— А де ж ти про них чув? — здивувався батько.

— Нині наш учитель з мельником про них бесідували.

— Малий ти ще, синку, аби цим собі голуву морочити.

— Як малий? Я вже в четверту клясу ходжу!

¹ Студентами називали в Галичині й учнів гімназії.

² Віче — збори, нарада.

— Ну, коли так, то слухай, — осміхнувся батько. — В кожному селі є громадська управа, або гміна, як у нас називають. У повіті є теж така рада-управа, але повітова. У воеводстві — воеводська. Ну, а у Відні — найстарша, державна рада. От до неї тепер треба вибирати послів.

— Яких послів?..

— Ну, таких радних від кожного повіту.

— А що вони там роблять?..

— Закони ухвалюють, державні справи обговорюють. Словом, мудрують, яке нове ярмо на мужицьку шию начепити...

— На що ж тоді таких дармоїдів обирати?..

— Не всі вони такі. Є між ними і порядні, що обстоюють за робітну людину. Але їх ще мало. Тому цього року ми хочемо послати до державної ради свого, мужицького посла. Бо свій як не заплаче, то хоч скривиться. А все ж легше буде...

— Де будуть оті вибори?..

— Як де? Звичайно, в місті.

— І ви, дедику, підете голосувати?

— Ні, я не піду. Уявляєш собі, яке б то було збіговисько, якби всі люди з усього повіту зійшлися до міста? Такому стовпищу ніхто б ради не дав! Тому пошлемо від нашого села одного виборця, якого гуртом виберемо в неділю на вічу.

— А чому, дедику, не роблять виборів у селі?..

— Не наша на це воля. Закон є закон. А він для панів, гей рідна мати. Легше їм одного «хруня» підкупити або залякати, як ціле село!

- А хіба є такі, що продаються?..
- Ого!
- То не треба таких вибирати!
- Постараємося, сину.

2.

В неділю, після відправи у церкві, в stodолі Петра Гринюка зібралися люди. Коли примчав туди Лесь, у stodолі була тіснота. Але хлопець почав відчайдушно пробиратися вперед поміж чужими ногами, ніби в густому лісі. Невдовзі він, розхристаний, виринув перед самим підвищенням з дощок. Там стояв стіл і кілька ослонів, на яких сиділи люди. Один із них голосно говорив до зібраних.

— Лесю, ходи до нас, — прошелестів поблизу чийсь голос.

Це махали руками Іванко і Миколка, які сиділи на землі й лузали гарбузці. Лесь одразу пропхався до них.

Коли очі звикли до півтемряви, він почав роздивлятися. За столом на підвищенні сиділи статечно вийт — з урядовою бляхою на грудях, сільський учитель Северин Навроцький, якийсь чужий молодик в окулярах і Лесів батько. Тут же, за дощатим столом, стояв ще один сторонський чоловік, вже старший, шпакуватий, у білій сорочці й новенькому киптарі. Це він говорив зборам, розмахуючи рукою, в якій держав папери.

— Хто це? — спитав Лесь.

— Агітатор з Ганьковець, довірена особа руського мужицького посла, — прошепотів на вухо всезнайко Іванко. — А той другий, мо-

лодий — студент з Коломиї. Вони в нас будуть ночувати...

Лесь почав дослухатися, що говорить сторонський чоловік. Той якраз закінчував:

— Я вам розповів, якого посла маємо обирати і на кого треба голос віддати. То яка буде ваша думка, шановні браття?

— Годимось, годимось! — закричали в stodолі.

— Пора, аби і хлоп мав якийсь голос!..

— А я не годжусь на таке! — почулося із задніх рядів, і всі, що були попереду, озирнулися.

Тоді підвівся отой, в окулярах:

— Ану, люди, розступіться трохи і пропустіть наперед того, що не погоджується. Нехай він скаже людям до очей, чому він проти нашого кандидата!

— Та я й звідси скажу...

Але люди вже заметушилися і випхали його наперед. Лесь упізнав Сафата Грицюка, віспуватого батька Михася-Заячої губи. Він був маленький, як засушений гриб, з відстовбурченими рідкими вусами і жвавими очима.

— Що ж ви, газдо, маєте проти нашого кандидата? — запитав студент.

— А чому той кандибат, за якого ви так розпинаєтеся, сам не приїхав на віче, аби сьмо хоч подивилися, що він за цабе? Погордував нами? То який же він буде, до дідька, наш оборонець, га?..

— Наш кандидат не міг приїхати до вас, бо виступає на вічах у Русові та Підвисокій¹, —

¹ Русів, Підвисока — села Снятинського району.

пояснив студент. — Не може він зразу побувати в усіх селах, де будуть за нього голосувати. Він не гордий чоловік, а мужицького коліна!

— А я не хочу купувати kota у мішку та й вам не раджу, панове газди!

— А кого ти хочеш, Сафате, чи не графа Пшитулінського? — вколов його хтось.

— А хоч би і його! Вже лучче горобець у жмені, як...

Сафат подавився словом, бо мельник схопив його за груди і прохрипів:

— Скажи людям, гнидо, за скільки купив тебе управитель?..

— Здурів-ес, Остафію? — сахнувся Сафат і спробував вирватись, але дужий мельник держав, як кліщами.

— Гадаєш, панський підтирачу, що всі сліпі та глухі? — термосив ним, як снопом, Остафій. — Говори, чого до тебе занадився економ? Про що ти з ним змовляєшся?..

— Пусті, скажений!.. Пане вийте, скажіть йому щось...

Але вийт удав, що нічого не чує.

В стодолі зашуміло:

— Геть панського наймита!

— Під зад коліном зрадника!

На голову Сафата сипалися погрози. Він зіщулився і став зовсім маленьким. Його очі забігали, мов злякані миші.

Мельник кивнув, і два парубчакі взяли Сафата попід руки, повели до дверей.

Коли у стодолі трохи вгомонилися, знову

встав сторонський. Він сказав, що від Торговиці мають обрати виборця, але най добре подумують — кого, аби не схрунів та не продав панам село за нещасну п'ятку чи копицю сіна.

На це підвівся і Семен Мартович:

— Панове громадо! Всі чули-сьте добре, що говорив нам нині наш сторонський гість. Маємо послати до міста такого чоловіка, аби не побоявся голосувати за нашого кандидата. То моя гадка така: луччого виборця, як наш мельник Остафій Хрип'юк, у селі не знайдемо!

— Згода, згода! — зашуміли зібрані.

— Ану, Остафію, покажися людям!

Мельник, що стояв попереду, обернувся до людей. Завжди бесідливий, дотепний, він тепер стояв перед односельчанами такий, ніби його підмінили. На його обличчі змішалися подив і невпевненість.

— Ти чого, хло', мовчка проковтнув? Кажи щось! — підганяли його збори.

— Добре, скажу, — нарешті озвався Остафій. — Насамперед до самої землі кланяюся вам, чесна громадо, що пошанували-сьте мою сиву голову. Але скажу вам правду: страшно, люди! Боюся, що не витримаю, бо я вже битий-перебитий... Може, когось молодшого та дужчого пошлемо?..

— Можна і молодшого, — кашлянув у рукав вийт і для чогось поправив на грудях урядову бляху. — Але до тебе, чоловіче, люди мають більшу довіру, бо знають, що не зрадиш.

— А хлоп до бука ще з колиски звик —

витримаш і ти! — Це вже хтось гукнув іззаду.

— Кажуть, що цих виборів бити не будуть...

— Еге, надійся, Грицю, та на паляницю!

— Не бійтеся, газдо, — почав пояснювати мельникові сторонський чоловік. — Ми вам дамо легітимаційне посвідчення і карту для голосування, а з ними вас пропустять аж до самої комісії.

— Га, най діється божа воля! — кинув об землю шапку Остафій, і його лице знову повеселіло. — Послужу громаді!

3.

Увечері, в день голосування, до торговицького писаря Семена Мартовича зійшлися селяни, бо хотіли знати: з чим повернеться Остафій, як зорудував у Городенці. Але вже зайшло сонце, вже і повечеряли, а мельник не приходив. Ліниво перекидалися словами про се, про те. Щоб забавити гостей, Семениха поставила на стіл миску огірків, а писар вийняв з мисника почату пляшку «шабашівки», що лишилася від свят, і запросив випити. Пили по черзі з одного келішка. Хто наливав, той і пив: за старим торговицьким звичаєм. Пили неохоче, ніби з примусу, та все наслухали, чи не гупають перед хатою чоботи.

— Де ж він запропастився? — не витерпів присадкуватий столяр Степан Табачнюк.

— Гей у воду впав, — додав безрукий громадський чередник Максим Бербенюк.

— А може, його заарештували? Десь бов-

кнув комусь упоперек словом, а його зразу — цапнули й до цюпи¹.

— Якось зайшов до млина наш економ, чогось злий, як пес. А мельник йому каже: «Вітає вас пан Скшинський!» Економ тільки врячався: «Який пан Скшинський?» — «А це той пан Скшинський, що торік продав біду за ринський!»

В хаті засміялися. Хихикав і Лесь на печі, що прислухався до бесіди старших.

— Або ще таке, — втрутився в розмову кривий Василь Нагірняк. — Ідемо ми якось з Остафієм містом, коли чімхає хідником якийсь панок з течкою² в руках. «Мое поважаннячко, пане радцо!³ — низько скидає перед ним шапку мельник. — Вас ще на посаді не підвищили?» — «Ще ні», — дивується той, звідки цей хлоп його знає. «Шкода, давно пора...» — зітхає Остафій. «А ви, газдо, може, десь щось про це чули?» — вже осміхається панок. «Та трохи чув», — загадково підморгує мельник. «Кажіть, кажіть, пане господарю, — вже нетерпівиться панок. — Чи не до староства на підвищення?..» — «Та ні, на галузку! Вона вже давно за вами плаче!» — ошелешує Остафій того. Панок зразу почервонів, як буряк, почав роззиратися, либонь, хотів покликати поліцай, але ми вже дали ногам знати...

Кожний тепер згадував якусь витівку Хрипюка з панами і намагався доточити до бесіди.

¹ Цюпа — арештантська келія.

² Течка — портфель.

³ Радца — радник (польське).

За такою розмовою навіть не почули, як у хату зайшов мельник. І лише тоді, коли він скинув шапку і привітався, всі повернули голови до дверей і з подиву витріщили на нього очі:

— Йой, чоловічку, а тебе де так файно спорядили?..

Від колишньої буйної, хоч і сивої, чуприни Остафія, що спадала йому аж на плечі, тепер і сліду не було. Замість неї на голові стирчав шпакуватий віхтик, схожий на старий, витертій віник, а гладко виголене лице і шия аж виблискували. Наполовину вкорочені і закручені вгору вуса грізно стриміли, як дві швайки.

— Чого сліпаками блимаєте, гей у тиятрі?¹ — розсердився Хрип'юк і кинув шапку на скриню.

— Будь вибачний, Остафію, — озвався Нагірняк, — але таким франтом тебе ще люди не бачили. Що це з тобою сталося?..

Мельник опутився на стілець і голодними очима втупився в миску з огірками.

— Ти, певне, голодний? — перехопив його погляд Мартович.

— Від самого ранку не було коли і води напитися. Най такі вибори шляг трафить!

— Олено, пошукай-но у печі щось теплого, — кинув газда дружині.

Змолотивши дві миски борщу, потрошивши зубами всі огірки, що були в мисці, Остафій задоволено ляснув себе по череві й гукнув:

¹ Тиятр — театр.

— Ну, тепер хоч до самого ранку можу розповідати!

Його лице знов стало привітне, а в очах заграли задержуваті іскорки. Лише голова й вуса були чужими, ніби десь позиченими.

— То як, куме, віддали-сьте оту картку? — присуваються до нього люди ближче.

— А чом би не мав віддати? — здивувався Остафій. — Коштувало мене це трохи здоров'я, але я таки перехитрив панків! Най знають наших!

— Ну, ну, розповідайте ж! — квапили звідусіль.

— Почну, як кажуть, із кінця, — підкрутив мельник вуса. — Вранці ледь світало, як я був за селом. Іду собі й роздумую: звідки чекати напасті?.. Коли чую: доганяє бричка. Озираюся — а це пан управитель...

— Сідайте, Остафію, — усміхається панок, — під'їдете!

Сідати так сідати. Їдемо... А з думки не сходять: чого ж це управитель таким добрим став — мужика підвозить!

— Куди ж це ви, Остафію? — питає управитель.

— Та до міста...

— Голосувати?..

— Та...

— Киньте ви це діло, добрий чоловіче. Або коли взялися, то треба так робити, щоб мати якусь користь. Ось, — каже, — ви порвіть свою картку, а я вам дам другу, урядову. Мужичький посол і так не пройде, шкода вашого заходу... А за це я дам вам пасовисько,

що під горою, на п'ять років. Добре? В селі й знати не будуть, за кого ви голосували! Ну?..

Придалося б оте пасовисько. Але зрадником ніколи не був! Тому відмахнувся:

— Ні, пане жондца, села не продам!

— Не будь дурний. Я тобі ще й п'ятдесятку дам. Та й не забувай, що ти в мене на службі! Прожену, як пса, таки від завтрашнього дня!

— Не лякайте, паночку, — за печінку вхопило мене. — Я третій калач, та не на ваші зуби!

— Гов! — крикнув він на фірмана, і я не зчувся, як одразу опинився в рові. А бричка щезла на закруті, лише пилюка зчинилася.

Встав я, обтрусився.

«Добре починається! — думаю собі. — А далі як буде?..»

Дійшов якомсь до міста, допитався у людей, де це голосують. Там уже стояло кілька виборців-селян. Серед них крутилися, як на торгових цигани, якісь підпанки. Не встиг я підійти, як хтось тягне мене за рукав:

— Слухайте, газдо! Нате двадцять ринських — продайте свій голос!

— Пішов ти геть, мерзо!

Чую, чиясь рука — уже в пазусі, хтось тягне хустину. Я зубами — за руку! Хтось зірвав крисаню. Та чорт з нею! Аби борще — до дверей!..

Допхався-таки. Дивлюся, на дверях — знайомий жандарм. Він часто буває в нашому селі — отой високий, драбинястий. По дорозі завжди заходить до млина, любить потеревенити з людьми, а може, й випитати дещо. Я просто до нього, хочу у двері проскочити.

— Ти, хлопе, куди? — гаркнув на мене посіпака.

— Голосувати...

— А покажи картку!

— Тільки при комісії!

— Марш з очей!

— Пане Валерій, що ви? Та я ж мельник...

Тут мені в очах свічки засвітилися.

— Знову б'ють, — зітхнув кривий Василь Нагірняк. — А говорили, що цих виборів уже не будуть бити...

— Ага, пани хлопа перестануть бити хіба що тоді, коли їм руки повсихають, — недобре засміявся Максим Бербенюк.

— Я підвівся і пішов назад, — продовжував розповідь Остафій. — У голові шуміло, і я сів під муром. Сиджу, і світ мені не милий. Мужницькі виборці, як бачу, попритулювалися по усіх завулках, не сміють зайти досередини.

І тут несподівано прийшла щаслива думка! Схопився я з місця і побіг до цирульника.

— Абрамку, — кажу, — як хочеш, так роби, але зроби із мене пана!

— Та як? — отетерів одразу голяр.

— А так: підголи вуса по-панськи, підстрижи кучму «під польку» і давай сюди свою святкову одежину. Та й не забудь обілляти мене тою водою, що на кілометр пахне!

Абрамко пошкрябався під ярмулкою:

— Чи ти, Остафію, часом не накоїв якогось лиха в місті, що хочеш перебраться? Ще й мене впхаєш у біду!..

— Не бійся, Абрамку, — заспокоюю його.

— Я, ади, нині голосую, а там хлопів б'ють. Як стану паном, то мене пропустять.

— Ну, це інша справа, — і циркульник взявся до роботи.

Невдовзі я був готовий. Подивився у дзеркало — і не впізнаю себе. На мене визвірився звідти якийсь ексектор чи якась інша напасть. Тьху, щез би-сь! Та мене і рідна жінка вдома не впізнає!..

— А таки не впізнає, — посміхнувся Степан Табачнюк. — Ще макогоном почастиє, бо подумає, що чорт у хату на ніч преться!..

— Іду я містом, — осміхнувся і собі Остафій, — паличкою постукую і прямую просто до будинку, в якому голосують. Дивлюся, а селяни мені з дороги вступаються, кланяються низенько. Я йду і носа задираю, як наш управитель. Іду прямо у двері і... лишенько! «Мій» Валерій враз б'є закаблуками, ніби перед фельдфебелем!

Я миттю опинився аж перед комісією! І все вже було б шито-крито, але тут якийсь чортик потяг мене за язик.

— Пане старосто, — кажу, — це мої документи! А оце картка на мужицького кандидата!

І власною рукою, аби не відібрали, кидаю до скриньки.

Староста зразу почервонів, потім посинів, але вже було запізно. Він кивнув жандармам:

— Покажіть панові виборцеві дорогу звідси, щоб часом не заблудився в коридорах...

«От тобі маєш! Знову, видно, без бійки не обійдеться!..»

І не помилився. По сходах сам не сходив — мене знесли під руки, гей пана... Ще два-три стусани дали мені під ребра, ще доброго копняка — і я був надворі... Ішов — і сміявся, сміявся, сміявся...

Отак, газди, я голосував за мужицького кандидата! Тепер розумієте, чому це я із себе таке опудало зробив?..

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

1.

Ще перед різдвом до торговицького багатія Гринюка завітав заробітчанин Петро Гайдич. Багач саме обідав, сьорбаючи з великої полив'яної миски.

— Тобі чого? — скосив око з-за столу.

— Прийшов-ем, пане Гринюк, за отими грішми, що-м ще влітку у вас заробив, — несміливо проказав Петро. — Треба дещо дітлахам на свята купити...

— Ге, тепер ти сам прийшов! — визвірився на нього багач. — А як я на тому тижні за тобою послав, аби до лісу їхати, то не приходив, га?..

— Та я, пане Гринюк, тоді був слабий. Сусіди засвідчать.

— В жебрака завжди так: до роботи він слабій, а по гроші — дужий.

— Я за своїми грішми прийшов, — нагадав багачеві Гайдич.

Гринюк почервонів:

— Не дам сьогодні, чуєш?

— Змилуйтеся, пане...

— По святах!..

І не дав ні крейдара.

— Тоді подавись ними! — розсердився Петро і вдарив багача у драглисте лице.

Подав Гринюк до суду — вліпили пани біднякові три тижні арешту. А щоб довше пам'ятав, як на газду руку піднімати, власті розпорядилися, аби відбував кару в самісінькі жнива...

Повернувся Гайдич після розправи з міста, мов із хреста знятий. Пропаде заробіток. Знову дрібні діти взимку без хліба будуть.

Сусіди втішали: до літа ще далеко. Може, пани з суду за той час забудуть про нього?

Це було взимку, а нині на полі видзвонюють коси. Засудженого Гайдича ніхто не турбує. Мабуть, справді за нього забули.

Лесь ніс у хустині для косарів полуденок. Він поспішав, щоб швидше повернутись, бо ще треба побігти до вчителя. Інші школярі тепер цілими днями товчуться на «збродах», а Лесь, Іванко і Петрусь по обіді ще ходять до школи: учитель їх готує до гімназії. Йому допомагають начиняти голови хлоп'ят премудростями сини-гімназисти, що приїхали в село на канікули...

Раптом з кривої вулички показався вусатий жандарм. Він побував уже в громадській канцелярії, та не застав ні вїйта, ні писаря, ні десятників: усі були в полі! Тому вирішив на власну руку владнати свою справу...

— Агов, хлопче! Покажи мені, де хата Петра Гайдича.

«Арештувати прийшов, когутище¹, — здогадався Лесь, і в його голові, завжди повній вигадок, вмить зародилась відчайдушна думка...

Зирнув на стареньку Петрову хатину, що

¹ Когутами називали селяни австро-угорських жандармів, бо вони носили на капелюхах півняче пір'я.

трухлявим грибом кособочилась навпроти, потім — на дорогу. Не видно нікого. Спробувати!..

— Це якого Гайдича? — перепитав Лесь. — Чи не того, що має сидіти?..

— Того, того, хлопче. Знаєш його?

— Чому б не знав? — і не кліпнув хлопець. — Ідїть, пане вахміщ¹, цією дорогою аж ген до хреста, що на роздоріжжі. Бачите? Там є маленька вуличка. Ото на тій вуличці, у третій хаті, і живе ваш Гайдич.

Не встиг жандарм відійти, як Лесь уже хутко мчав до обдертої хатини, що навпроти. На голій долівці вовтузилася Гайдичева малеча.

— Доцю, дедьо вдома? — захекано спитав у старшенької Лесь.

— Дедик з ненею в полі, — глянуло на нього веснянкувате дівча.

— Бери ноги на плечі і махай у поле! Скажи дедеві, що за ним постерунковий приходив, чуєш?..

Петро Гайдич не з'являвся до села, поки не закінчились жнива. В полі працював, у полі й ночував. Кілька разів ще бачили люди у селі жандарма, чули, як він кричав на вїйта і десятників. Вусач нахвалявся розірвати на дрібні шматки якогось шмаркача, коли його зловить...

Лесь тільки посміхався: «Шукай, пане вахміщ, вітра в лопухах! Адже таких «шмаркачів», як я, по кілька у кожній торговицькій хаті!..»

По жнивах таки відсидів своє Гайдич. Щедрі пани йому доточили ще один тиждень кари,

¹ Вахміщ — фельдфебель. В Галичині селяни кожного жандарма величали вахміщем.

щоб злидень більше не пробував ховатися перед цісарським законом.

2.

Нині Семен Мартович пішов до гміни вдо-світа, коли дружина ще й не починала розпалю-вати піч. Його чекала нагальна робота.

— Як Лесь буде до вчителя йти, — сказав з-за порога, — най по дорозі принесе мені щось перекусити.

З того часу, як обдурив жандарма, хлопець обминав гміну десятою стежкою, аби ненароком не здибатися з вусачем. Тож і тепер, потрапивши у вузькі сінці громадської канцелярії, не поспішав натиснути клямку. Із-за дверей чулися гучні голоси. Хтось погрожував:

— Пане вийте! Ви не даєте мені працювати! Вже десята година, а я товчуся без діла у цій комірчині, яку ви іменуєте канцелярією. Я до-повім про це свому начальству!

— Бог з вами, пане, — оправдувався вийт. — Хіба я бороню? Але я би-м радив почекати ще тиждень, най би люди обмолотилися трохи. Продадуть хлібець та й податки сплатять.

— Ого, я їх скоро піджену! — гороївився пискливий голос. — Підемо в село!

— Я в село не піду, бо їду в Городенку. Можу вам дати двох десятників і фіру, аби-сьте мали, де фанти складати...

Лесь прочинив двері, всунув голову. Ні, це був не вусач! Перед вйтом стрибав якийсь па-нок, як маленький песик, і аж душився криком. Хлопець прошмигнув повз нього до батька, що, нахмурений, писав, передав вузлик із сніданком

і вислизнув знову до сіней. Не встиг зійти із сходів, як його окликнув батько.

— Лесю, — шепнув він, — ти знаєш, де живе Павло Аннюк? Біжи, синку, до нього і скажи, що в селі екзекутор. Фантувати буде!

— Отой, дедику, що в гміні?..

— Цить, бо ще почує! — сіпнув сина за рукав Семен. — А потім побіжиш ще до Гриця Макуловича і Дмитра Поповича. У них теж недоїмки. Може, ще встигнуть якось пририхту-ватися... Тільки гляди: одна нога — тут, а дру-га — там!

В селі навіть малеча лякалася «здекутора», бо ним батьки страхали неслухняних частіше, ніж чортом. Почувши сердите: «Аби вас зде-кутор ухопив!», дітлашня сахалася, забивалася в куток і звідти тільки оченята блимали.

Менше боялися жандарма, аніж екзекутора. Бо жандарм що? Той заїдить хлопві кулаком у зуби або гупне кольбою по крижах — та й по всьому. Мужикові на це не звикати: з хлопа, кажуть, хоч сім шкір спусти, то все одно восьма наросте... Ну, а від екзекутора легко не відче-питися! Той обдере до нитки та й пустить по світу в самих постолах!..

Лесь так поспішав, що і не помітив, як ви-гулькнув із-за перелазу Миколка Гандрабатий.

— Тю на тебе! — вигукнув Миколка. — Чи не з кілками за тобою женуться?..

— Гірше, — відмахнувся захеканий Лесь і коротко розповів, що має робити.

— Ти сам не даш ради, — заметушився і Миколка. — Біжи, Лесю, до Павла і Гриця, а я скажу Дмитрові Поповичу, бо якраз їду в той бік...

Лесь застав Павла Аннюка на хаті. Він сидів на стрісі і пошивав причілок сніпками, що їх подавала вилами дружина.

— Вуйку Павле, здекутор в селі!

— А щоб він запався десь під землю! — закликав і вмить ізсунувся із стріхи, наче скотився з неї.

Це був ще молодий, дужий чоловік з розпатланою рудою чуприною і насмішкуватими вузькими очима. Хоч нестатки в хаті не переводилися, у відчай він ніколи не впадав.

— Ну, я побіжу далі, — заспішив хлопчина.

— Рости великий, що-сь нас попередив!.. А де ділися, жінко, наші горобенята? Треба їх скликати, бо самі ради не дамо. — Аннюк закрив у рота три пальці і протяжно свиснув.

Невдовзі з сусідських дворів і садків почали злітатися його «горобенята», такі ж рудоволосі, як і батько, й чорняві, як мати.

— Федю, — скомандував Павло, — бери теличку на волонд, жени мершій на «зброді»! Ти, Петрусю, поженеш на толоку овечок! Парасю, наברי у решето висівок, склич до стаєнки курей і всіх полови в мішок! А решта — гайда до мами! Поможете їй повиносити все з хати!

— Ой, бідна моя головонько! Де ж ми з тими лахами подінемось? — занепокоїлася жінка.

— До Хрип'юка віднесемо. Я з ним давно домовився, бо знав, що нас це не мине, як свиню ніж. Свої люди не викажуть, а той рабівник до нього не попреться, бо мельник уже податки сплатив.

І Аннюк завдав собі на плечі мішечок жита...

Коли через годину екзекутор і два десятники

зайшли на подвір'я, Павло сидів на хаті і пошивав стріху.

— Ану, злазь, господажу¹, і рихтуй п'ятнадцять ринських! — запищав панок. — Гроші маєш?..

— Грошей не маю, — відгукнувся з покрівлі Павло. — Зате вошей — хоч і другим позичай. Може, і вам, паночку, вділити?

— Пся крев! — екзекутор затупотів ногами.

— Веди до хати, фантувати буду!

— Я свої покої ніколи не зачиняю. Прошу вас, заходьте! — глузуючи, говорив Павло. — Тільки витирайте добре ноги...

— Не злізеш? — пинився панок.

— Нема коли, паночку. Он хмариться, може бути дощ, а в мене стріха не пошита.

Екзекутор перший переступив поріг, та позадкував. На нього війнуло з хати такою пустокою, як після погрому. Лише в кутку стояла сиротою перехняблена лежанка, що була покрита дір'явою веретою.

— Невже він у цьому свинюшникові живе?

— озирнувся на десятників панок.

— Як видите, пане.

— А з чого він їсть? Ні ложки, ні миски...

— Ого, аби що! Мужик і з цебра нажереться!

— Гм, та я тут і цебра не бачу... Пся крев, оцей хлоп гірше худобини живе!

Екзекутор заглянув у піч, зазирнув під лежанку і вискочив за двері.

— Ну, паночку пишній, — знущався з причілка Павло, — зловили якусь мишу?

¹ Господаж — господар, хазяїн (польське).

— Якщо до місяця не заплатиш податку, хату зліцитуємо!¹

— Х-ха, а хто ту буду купить? — засміявся Павло. — Та коли знайдете такого дурного, то не баріться, паночку, бо ще, до лиха, вона туди, в яр, ноги задерел!..

Небагато зорудував того дня ексекунтор у Торговиці. Лесь і Миколка не мусили оббігати всіх. Бо в селі всяка новина блискавицею летить від хати до хати. Не встигне хтось на одному кутку чхнути, як з другого кінця уже озиваються: «Будь здоров, куме Василю!» Тож кожен, хто був грішним перед податковим урядом, мав час підготуватися до зустрічі з непроханим гостем.

Відїжджаючи з села, ексекунтор мовив писареві Мартовичу:

— За всенький день вдалося лише три кожухи і п'ять спідниць зафантувати. Та й ті міл-лю побиті. Ніхто не купить і за безцінь. Та я ще доберуся до ваших мудрагелів!

З тим і поїхав того разу...

Біда звалилася на село, мов грім з ясного неба. Цього разу миршавий «здекутор» завітав у Торговицю в компанії дебелих жандармів. Щоб не гаяти часу, панок навіть не зайшов до гміни. Перехопивши по дорозі першу-ліпшу підводу, він почав «хазяйнувати»...

Забідкалося, залементувало грабоване село, мов під час татарської навали...

¹ Зліцитувати — продати з молотка.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

1.

У Снятині Лесь ще не бував. У Городенку, в Заболотів хлопця не раз брав із собою батько, аби побув там коло воза, поки він повернеться з готовими справами. Їздити до Снятина було не з руки, — тому що трохи далше. Та нині Мартович мав їхати до Снятина, а без Лєся там не обійтис-я: через якийсь тиждень син стане гімназистом, тож треба купити йому міську одежину. До Снятина, казали, навезли з Буковини усяких лахів, аж тріщать крамниці. Можна добре вибрати — до смаку і по кишені...

Залишивши у заїзді коней, вони подалися за покупками. Лесь ішов поруч батька і щохвилини спотикався, бо очі розбігалися. Боже, скільки тут на вулицях народу! В Торговиці навіть на великдень коло церкви менше. І всі метушаться, кудись поспішають, ніби на пожежу. А які будинки! Високі, кам'яні і, певно, холодні. В селі жодного такого нема!

— Дедику, — Лесь раптом сіпає батька за рукав, — а це що за будинок? Костьол?..

— Ото? Ратуша, де міська управа засідає.

Хлопець задер голову, аби роздивитися на тонкий і гострий шпиль, що, здавалося, торкався самих хмар.

— Не лови гав, сину, — засміявся батько, як Лєсеві злетіла крисаня.

У центрі містечка було ще людніше. Тут крамниці стояли одна біля одної так тісно, що й миші між ними не проскочити. А скільки бачив краму! Як кажуть, було і шило, і мило, і

мотовило!.. Лесь мимоволі посміхнувся, бо згадав улюблену приповідку мельника. Коли вертався з міста, то знав жартувати: «Добре, люди, у Снятині, коли штани не латані!» А воно достоту так: аби були гроші!

Мартович відмахувався від крамарів, мов від спасівських мух. Він поспішав до свого давнього знайомого Менделя Розенкранца. Знав, що той не дуже ошукає його.

Менделева крамниця містилась у вузькому, напівтемному підвалі, набитому до стелі всіляким добром. Не встиг Семен із сином переступити обчовганий поріг, як перед ними, наче з-під землі, виріс худий, мов тичка, бородатий Мендель:

— Ай-вай, кого я виджу! Який, нівроку, гість! Я весь до ваших послуг, пане Мартович! — і, кинувши швидкий погляд на Леся, спитав коротко: — Ваш?..

— Мій.

— Файний хлопець!

Почувши, чого покупцеві треба, крамар гукнув до продавця, що чипів за прилавком:

— Мойше, айнс-цвай!¹

Той миттю подерся драбиною під стелю, і звідти полетіло на кований бляхою прилавок з десяток костюмів. Приміряли один — задовгий, попробували другий — короткий. Інші висіли на Лесеві, немов на кілку. І тільки сьомий або восьмий — в сам раз, ніби на нього пошитий. Мендель бігав навкруги Леся, мов хлопчик, плескав по плечу, тидяв хлопцеві під ніс дзеркало, задоволено прицмокував:

¹ Мошку, раз-два! (євр.).

— Анцуг — ерсте кляса!¹ Може, ні? Чиста вовна, аби-м так нині інтерес мав! Скажу по секрету, пане Мартович, — нахилився пейсач до Семена, хоч нікого більше в крамниці не було, прошепотів: — Таких анцугів я мав усього два. Один вчора купив для свого панича красноставський дідич. Не вірите? Аби-м так до суботи дочекав!..

І хоч Мартович знав, що крамар бреше в живі очі, але не перечив, бо таке вже Менделеве ремесло, та й костюм йому сподобався. Тільки спитав у сина:

— Не тисне під пахвами?..

— Ні, дедику, але... Чи не будуть у селі на мене пальцями тикати, коли отак я вийду на вулицю?..

— Ну, на це є рада. Одягнеш його тоді, коли вже будеш їхати до міста.

З черевиками і кашкетом пішла справа легше, Задоволений із торгу, батько купив Лесеві ще дві крамні сорочки, а для свого «жіноцтва», як любив жартувати, по квітчастій хустці.

2.

Вийшли з крамниці ген-ген по полудню. Семен більше справунків не мав, тому подалися одразу до заїзду, щоб завидна потрапити додому. В місті, як і раніше, клекотіло, варилося, ніби у казані.

Вже недалеко стоянки хтось раптом окликнув:

— Пане писарю?..

¹ Костюм — перший клас! (євр.).

— Га! — зрадів Мартович. — То ви, пане вийте? Із самого Русова?

Лесь озирнувся. До них пропихався високий, плечистий, трохи сутулий газда в новенькому сіряку, в зеленому міському капелюсі й широкому, цяткованому бляшками поясі-ремені. Міцно поручкалися.

— Що доброго пригнало вас до Снятина? — спитав батьків знайомий.

— Задумав-ем сина до гімназії віддати, то треба було якусь обновку справити.

— Ой, треба, треба, — зажурено відізвався вийт. — Будемо мати однаковий видаток, бо я теж свого Василька до Коломиї посилаю. Правда, через рік. Ви не дуже квапитеся?..

— Нібито ні, а що, пане Стефанику?

— Може, заїдемо, хм, до «Зосі», га?..

— А чом би й ні? — погодився Мартович і глянув на сина. — Лесю, ти сам до заїзду втрапиш?..

— Втраплю, дедику. Я дорогу добре затямив. Треба повернути в оту вуличку — та й уже на місці.

— Тоді йди й чекай мене на возі... Стривай! На тобі корону та й купи собі, що схочеш...

Лесь міцно затиснув срібlistу монету. Таких грошей у нього ніколи не було! Він підтюпцем метнувся поміж рундуки, звідки доносилися ароматно-спокусливі запахи. Що ж його купити? Пильно нишпорив очима, аби не прогавити чогось найсмачнішого!

Біля однієї будки Лесь зупинився, як вкопаний. На великій пательні смажилися, аж підстрибували, товсті, мов поросята, кров'янки. Дебела молодиця, розпашіла від вогню, обер-

тала їх дерев'яною шпичкою, аби зарум'янилися з усіх боків однаково. Хлопець проштовхнувся до прилавка і, прокотнувши в'язку грудочку, що застрявала в горлі, заговорив:

— Вуйночко... Мені одну кров'янку... Оту-о, що побільша!

— А подужаєш?

— Спробую, — кивнув сміливіше хлопець.

Молодиця спритно настромила на шпичку велику кров'янку, загорнула в капустяний листок:

— На, а як змолотиш, то прибігай ще.

У другому рундуці Лесь купив дві разівки¹ й подався до заїзду, де стояло вже кілька підвід. Спочатку подивився, чи коні ще мають в опалці січку, поправив на борозній упряж, по-хазяйськи стукнув обцасом по задньому колесі, щоб переконатися, чи не злітає з нього шина, аж потім усівся і взявся за вузлик. Та не встиг подумати, з якого боку ліпше схопити зубами, як угле-дів на третій підводі смаглявого хлопця, що лежав у полудрабках з книжкою в руках.

«Гм, що ж він, отой книжник, знайшов такого цікавого, що, мабуть, не почув би, якби хтось у нього і коней випряг з воза?» — і Лесь — так, як був — з кров'яною в одній руці і разівкою в другій — зсунувся з воза і підійшов до хлопця.

— Що це ти читаєш?

Хлопець зірвався з місця.

— Чого тобі треба?..

— Питаю, що читаєш.

— Не бачиш? Книжку.

— Покажи.

¹ Разівка — булка з разового борошна.

— Вона тобі не по зубах!

— А ти чий такий мудрий?..

— Я — Василь із Русова, — засміявся хлопець. — Досить тобі?..

— Овва, здивував! У нас, у Торговиці, кинь палицю — у Василя потрапиш.

— А ти зубастий!

— Стривай, — лукаво посміхнувся Лесь, бо раптом пригадав собі війта з Русова. — Хочеш, я про тебе все-все вгадаю? Давай руку!

— Ти що — ворожбит? — недовірливо зиркнув на нього хлопець, та повагавшись, простяг руку. — Як вгадаєш, то покажу книжку.

Лесь вдивлявся в простягнуту руку. Він морщив чоло, ворухив губами, як це колись робила в пиганському таборі стара ворожка Маура. Потім тихим, ніби замогильним голосом прорік:

— Тебе, хлопче, звуть Василь Стефаник.

— Ого!

— Твій дедьо — війт.

— А звідки ти знаєш? — широко відкрив очі від подиву хлопець.

— На твоїй долоні все написано. Твій дедьо плечистий, маєтний газда і трохи скупий. Одягається, коли казати правду, напів по-хлопськи, а напів по-панськи...

Василько глипнув на свою долоню, та опріч тонких ліній на ній нічого не помітив.

— А куди ця лінія веде?..

— Давай, най роздивлюся. Ага!.. Тебе, хлопче, чекає далека дорога. Бачу велике місто. Хата на хаті, а зверху — ще хата. Гм. як же там люди на зиму загату кладуть? Бігме, не второпаю... Що це за місто? Гейби Коломия... Достоту вона! А далі що?.. Пожди, пожди-но!

Стоїть якийсь будинок, а в ньому кімнат, як у вулику... Школа! Її немала. Може, гімназія? Але дорога ще не скоро...

Василько ні словом не озвався. З великого дива забув навіть кліпати очима. Звідки цей дивний хлопець усе про нього знає? Невже справді вичитав з долоні?..

— Ну, давай книжку!

— На. Та... чим її візьмеш?..

Лесь аж тепер помітив, що в нього руки зайняті: за ворожбою забув і про їжу. Най же тебе! Засміявся.

— Хочеш?

Василько зирнув на підрум'янену кров'янку і сказав просто:

— Не відмовлюсь.

Вони повсідалися на полудрабок і стали уминати з таким апетитом, наче не їли вже зо три доби.

— Тепер би ще водиці доброї напитися, і черево до вечора, гей бубон, буде, так?

— Ходім до тої будки, — порадив Василько. — Там продають воду, що за язик щипає і в носі вертить, як свердликом.

— Не вадило б. Та в мене, як каже мій дедьк, купило притупило!

— В мене є дві шістки¹, мама дала...

Випили по дві склянки содової води і повернулися назад до своїх підвід.

— Скажи мені, Лесю: ти справді тямиш у ворожінню?..

— Як баран у біблії, — щиро признався Лесь.

¹ Шістка — десять крейцерів.

— А як вгадав про мене? — видивився на нього Василь.

— Невелика штука. Мій дедьо здибав твого в місті... А я стояв збоку і чув, що говорили...

— Та ти, Лесю, ще й комедіант!.. А де ж тепер наші?

— Пішли обидва до якоїсь Зосі. А хто вона — не втямлюю...

— Це в Снятині так шинок називають, — вніс ясність Василько.

Книжка, що нею перед цим був захоплений Стефаник, розчарувала Леся: виявилось, що вона друкована дивними кривулями.

— Єврейська?..

— Ні, грецька. В гімназії будемо з неї вчити. Мені її нині один студент подарував.

— А ти по-грецькому тямкуєш?..

— Ні бе, ні ме, ні кукуріку. Я тільки в ній малюнки розглядав...

Так і застали їх батьки, що повернулися від «Зосі». Обидва Семени були трохи збуджені, з підозрілим блиском в очах.

І Лесь із Васильком розсталися друзями.

3.

Леся збудили вдосвіта: до Коломиї путь далека.

З численною ріднею хлопець попрощався ще учора. Обійшов усіх, як молодий перед весіллям. Йому банно було покидати рідне село, вірних побратимів, особливо Іванка й Петруся, з якими мав гадку бути разом у місті. Не так сталося, як гадалося: з їх дальшої науки нічого не ви-

йшло. Іванків батько ще у возовицю перекинувся з снопами, поламав ребра й до трьох днів віддав богу душу. Петрусь Поливкан — найздібніший з них, але його батько — бідолаха з бідолах. На що хлопець надіявся? На чудо? Але чуда не сталося, і Петрусь, затамувавши біль, мусив примиритися...

Запряжена підвода уже давно чекала на Леся. Коло неї поралася мати, вмошуючи в соломі харчі на дорогу. Тут же, біля воза, метушився жвавий, наче хлопчик, старенький учитель Северин Навроцький. Він сам визався відвезти свого учня аж до Коломиї, влаштувати його на квартиру. Не було тільки батька: напередодні він раптово зліг. Його мучив гостець¹: судомило в костях, ломило у попереку. Тепер лежав і вигрівався, обіклавшись гарячими цеглинами.

Лесь підійшов до батька попрощатися:

— Вже йду, дедику...

Батько звівся на лежанці і глянув на сина. Перед ним стояв уже не жовторотий дівчак — не безпорадне пташеня, яке треба було пильнувати, щоб не випало з гнізда, а вихрятий підліток, що й сам за себе може постояти. Семен міцно пригорнув сина до грудей і, мабуть, вперше у житті поцілував:

— Шануйся, синку! Думав-ем сам тебе відвезти, та ось... Як тільки зведуся на ноги, одразу провідаю.

Повсідалися на воза. Фірманити мав сусідський парубок Данило. Він хвацько збив кри-

¹ Гостець — ревматизм.

санно на потилицю, свиснув батогом, вїокнув на коней.

— Здоровенькі залишайтеся! — крикнув Лесь із воза.

Навіть Марія, вже піддівок, кілька разів шморгнула носом, але, глянувши на матір, пробурчала:

— Ой людоньки! Та чого ревете? Не за море їде!..

Лесь сумно ковзнув поглядом уздовж вулиці, і раптом у нього від подиву аж серце зупинилося: під повіткою стяли його друзі — «опришки»: Іванко, Петрусь і Миколка Гандрабатиї!

— А ви що тут робите так рано?

— Трошки проведемо тебе...

— Тоді гайда на фіру!

Хлоп'ята тільки витріщилися: на Лесеві був міський костюмчик і кашкет з лакованим блискучим козирком. Оцей козирок, мабуть, найбільше здивував і приголомшив хлопців, бо лише на нього лупали очима.

— Сідайте, чого ж ви? — не зразу збагнув Лесь, чого ті огинаються.

— Та ти якийсь такий... — пробелькотів Іванко. — Гейби панич Владек.

— Он воно що! — засміявся Лесь і, раптом надувшись, удав: — Ану, злидні, марш свиней пасти!.. Знай, козо, своє стійло!..

Це так розсмішило, що хлоп'ята враз розреготалися і скочили на воза. Старенький учитель теж хмикнув у борідку.

— Ой Лесику, як будемо без тебе?

— Не журіться, на різдво приїду.

Петрусь попросив:

— А може, напишеш? Я ще ніколи не одержував листа...

— Буду писати до кожного, — пообіцяв Лесь. — І до Михася-Заячої губи...

— Вчора його, бідного, дедьо так набучкував, що тепер Михась лежить розпухлий, як піп на великдень.

— Варварство! — буркнув учитель, нервово поправивши окуляри. — Сільський ідіотизм!..

Виїхали за село. Поля ще спали у тумані. Тільки на сході розгорялась ватра.

— Що ж ви думаєте робити далі? — спитав Лесь у принишклих побратимів.

— Я буду сіяти, жати, орати і на мелай заробляти, — сумовито осміхнувся Іванко.

— Мене дедьо обіцяв на зиму до ткача віддати, — відгукнувся Петрусь. — Все ж таки якесь ремесло в руках буду мати.

— А я, — сказав Миколка, — буду свому дедеві помагати, бо він уже не годен сам гроби копати...

Учитель раптом стрепенувся, ніби прокинувся зі сну:

— А вчитися хто буде?..

— До ціпа й лопати буде й те, що знаємо...

— Як буде? Ай-яй! Швидко склали зброю. Даремно, непохвально! Ну, що ж? Не вдалось вам цього року, то це ще не трагедія, щоб вішати носа. Чей же цей паршивий світ не вічно існуватиме! Підучитеся вдома — і відразу в третій клас поступите. Ви ж не гвіздком у тім'я биті!..

— А хіба так можна, прошу вчителя? — завітналися надією очі в Іванка.

— Все можна, — повчально підніс угору палець вчитель, як це робив завжди на уроці.

— Ти чуєш, Лесю, га? Тож шануй свої книжки, а в літі нам їх подаруєш.

Доїхали до «царської дороги»¹. Треба було розставатися. Хлопці зістрибнули із воза.

— Побачимось, як не запанієш...

— Напиши нам, чуєш?..

Вони ще щось гукали, але за торохтінням підводи по бруку Лесь нічого вже не чув. Тоді він схопив з голови кашкет і махав ним доти, поки підвода не скотилась у видолинок, мов у якусь прірву.

І раптом у небо вистрілив перший промінь!

¹ Царська дорога — мощений камінням гостинець.

Бандурак Владимир Юрьевич
Лесь Мартович вблизи
Повесть

(на украинском языке)

Издательство «Карпаты»,
г. Ужгород, пл. Советская, 3.

Редактор *В. С. Басараб*
Художник *Ю. Ю. Жолудев*
Художній редактор *М. С. Макаренко*
Техредактор *М. Р. Лучків*
Коректор *О. С. Ладигець*

ББ 01232. Зам. 2763. Здано до набору 21. IX. 1970. Підписано до друку 30. X. 1970. Форм. пап. 70х90 1/32. Друк. арк. 3.88. Умовн.-друк. арк. 4.53. Видавн. арк. 4.38. Тираж 15 000. Ціна 30 коп. Папір № 2.

Закарпатська обласна друкарня, м. Ужгород,
пл. Корятовича, 16.

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

У 1971 році видавництво «Карпати» випустить у світ твори відомих українських прозаїків: роман-трилогію В. Бабляка «Жванчик», роман Ф. Потушняка «Повінь», збірку повістей та оповідань О. Маркуша «Юліна», роман-хроніку В. Ладичця «Розхитана земля» та ін.

*Іх ви зможете придбати
в усіх книжкових магазинах.*

